

ФОНД ім. ФРІДРІХА ЕБЕРТА

Чи є політико-економічні групи перешкодою для політичного розвитку України?

Олесь Лісничук, Олександр Сушко

Київ
2005

Чи є політико-економічні групи перешкодою для політичного розвитку України? / — Київ: Фонд ім. Фрідріха Еберта, Регіональне представництво в Україні, Білорусі та Молдові, 2005. — 76 с.

Автори дослідження: О.В. Лісничук, О.В. Сушко

Літературна редакція: Т.І. Кравченко

Дизайн обкладинки: А.Є. Белов

В основі публікації дослідження, присвячене вивченню питань становлення, росту та ролі політико-економічних груп в Україні.

Оцінки, висловлені в матеріалах, відображають лише точки зору їх авторів. Вони не завжди збігаються з думкою редакції і в жодному разі не можуть вважатися позицією Фонду ім. Фрідріха Еберта.

Видавнича фірма “Заповіт”
ISBN 966-7272-72-9

Зміст

Передмова	5
Вступ	6
УКРАЇНСЬКІ ПЕГ: ОСОБЛИВОСТІ ЕВОЛЮЦІЇ	9
Роль “rent-seeking” у розвитку вітчизняних ПЕГ	9
Фінансово-промислові групи: проект і реалізація	11
Українські ПЕГ: політичні ресурси	15
ФПГ як “передовий загін” сучасних українських ПЕГ	18
Галузеві і регіональні групи: традиційні позиції та новітня динаміка	20
Формування українських ПЕГ у міжнародному контексті	32
Подібність і відмінність російської та української моделей ПЕГ	34
Латиноамериканська модель та її паралелі з Україною	36
УКРАЇНСЬКІ ПЕГ І ДЕМОКРАТИЧНІ ІНСТИТУТИ	40
Нерепрезентативна олігархія	40
Криза та відродження інституту виборів	41
У пошуках свободи медіа	42
Проблеми у галузі юстиції та верховенства права	43
Тіньові суспільно-політичні процеси і політико-економічні групи	45
ПЕГ та вибори президента України у 2004 році	51
ПЕГ: проекція після Кучми	56
Вибори-2006 у контексті самовизначення українських ПЕГ	59
ЯК СПРЯМУВАТИ ПЕГ У РІЧИЩЕ СИСТЕМНОЇ МОДЕРНІЗАЦІЇ?	63
Розмежування бізнесу та політики	64
Відносини власності	65
Розвиток системи політичного представництва	68
Інтернаціоналізація діяльності ПЕГ	73
ДОДАТОК	75
Глосарій українських політико-економічних груп	75

Передмова

Неодноразово у своїй роботі Фонд ім. Фрідріха Еберта робив наголос на те, що всі групи суспільства, а особливо ті, які володіють економічною чи політичною владою, повинні бути соціально відповідальними.

Не випадково ми вирішили присвятити дану публікацію висвітленню питань особливостей розвитку та ролі фінансово-промислових груп в Україні. Фінансово-промислові групи відіграють важливу роль у процесі розвитку держави, оскільки вони володіють важелями управління як у політичній, так і у економічній сферах і у значній мірі здатні впливати на процеси трансформацій та перебіг реформ.

У нашій попередній книзі “Україна: кам’янистий шлях до демократії” ми приділили окрему увагу питанню ролі фінансово-промислових груп в Україні. І дану публікацію можна вважати продовженням дослідження цього феномену українського суспільного життя.

Цією роботою наш Фонд ні в якому разі не намагається лише критикувати, а хоче звернутися до тієї частини суспільства, яка є однією з найбільш впливових його сегментів, з нагадуванням про соціальну відповідальність перед українським суспільством.

Побудова демократії європейського зразка, ринкової економіки залежить від великої кількості факторів і в першу чергу від готовності всіх учасників політичного та економічного життя в Україні дотримуватися демократичних норм і ставити на перше місце інтереси всього суспільства.

Характерною рисою сучасного життя в усьому світі є те, що багато людей думають про процвітання, економічний ріст та накопичення капіталу як першочергові цілі, забуваючи, однак, про соціальні зобов’язання. Важливим є визначити в суспільстві хоча б мінімальний набір соціальних стандартів у сферах охорони праці, охорони здоров’я, освіти, а також забезпечити, щоб і ті, хто не володіють великими статками, змогли мати рівні можливості на одержання освіти і в подальшому нагоду отримати хороше робоче місце.

Загалом, людина є егоцентричною й радше думає про себе, ніж про інших. Це є загальновизнаним фактом. У той же час таке ставлення повинно змінюватися на користь соціального спрямування в кожній європейській країні, однією з яких є Україна.

Гельмут Курт
Фонд ім. Фрідріха Еберта
Регіональне представництво в Україні, Білорусі та Молдові

Вступ

Події Помаранчевої революції в листопаді-грудні 2004 року зумовлюють необхідність по-новому оцінити особливості та динаміку суспільно-політичної моделі, що існує в Україні. Очевидно, що суттєві зрушення, викликані спалахом небаченої громадянської активності, вже спричинили значні структурні зміни в українській політиці, і ці зміни триватимуть і надалі. Деякі підвалини системи, що існувала за часів президентства Леоніда Кучми, вже зруйновані: політична цензура ЗМІ, гіпертрофована роль силових структур, домінування тіньової політики над публічною. Однак лише деякі, найбільш поверхові, елементи соціально-політичної моделі підлягають швидкому демонтажу. Численні структурні чинники політики, механізми прийняття рішень, центри впливу, що сформувалися протягом 13 років української незалежності, даватимуться взнаки ще протягом тривалого часу, навіть якщо лідери демократичної опозиції, ставши владою, насправді втілюватимуть послідовну та прозору стратегію реформ відповідно до тих очікувань, які на них покладає суспільство.

Важливим чинником суспільно-політичних відносин, що склався в епоху Кучми і продовжує впливати на українську політику протягом тривалого часу, виступають політико-економічні групи, які і є предметом даного аналізу.

Ключовим питанням аналізу будь-якої соціально-політичної системи є об'єктивне визначення її суб'єктів — основних акторів, які формують структуру, встановлюють правила та грають за ними, надаючи системі внутрішньої логіки та індивідуальності.

Тринадцять років незалежності України призвели до формування в цій країні власної індивідуальності — соціальної, економічної та політичної. На зміну радянській системі “розвиненого соціалізму” прийшла інша — специфічна та своєрідна. Сутність цієї системи навряд чи можна описати в межах традиційної транзитології, що передбачає лінійний перехід від тоталітаризму до демократії та ринкової економіки через “перехідний період” становлення ліберальних громадянських інститутів замість, зокрема, комуністичних, що зазнали колапсу наприкінці 80-х років минулого століття.

Посткомуністичний період в країнах Центральної та Східної Європи засвідчив доволі широку амплітуду можливостей форматування посткомуністичного, пострадянського устрою — від нинішніх успішних демократій європейського зразка (Польща, Чехія, Словенія, Естонія та ін.) до неототалітарного абсолютизму на кшталт Туркменістану. Між цими “крайнощами” знайшли своє місце численні новоутворені країни — республіки колишнього Радянського Союзу, країни — спадкоємці Югославії, де процеси трансформації виявили цілу низку суперечностей і специфічних рис, які дозволили аналітикам ще у середині 90-х років визнати існування феномену “посткомунізму”.

На політичному й економічному олімпі, створеному навколо особи другого президента України Л. Кучми, було тісно. Там насилу вистачало місця лише для кількох основних гравців. Це були колективні, групові утворення — власники політичних, економічних та інформаційних ресурсів, — з якими не могли конкурувати жодні інші політичні чи суспільні сили країни. Це були ключові суб'єкти в політичних, соціально-економічних, суспільних процесах в цілому. Це стовпи політичного режиму Кучми і невід'ємні елементи політичної системи, сформовані в останнє десятиліття. Це реальність, яка домінувала в країні до Помаранчевої революції і нині не зникла повністю, а шукає способів пристосування до видозмінених умов.

Наявність цього феномену, політико-економічних груп (ПЕГ), — це і результат застосування певної моделі посткомуністичних трансформацій в Україні, і одночасно

одна із головних причин, що зумовили їх динаміку, сценарій, структуру. Роль ПЕГ у політиці, економіці, суспільстві красномовно підсумовує майже півторадесятилітній цикл перетворень, що відбувались в Україні після здобуття нею самостійності.

Феномен політико-економічних груп (варіанти: олігархічні групи, фінансово-промислові групи, “кримінальні клани”) безпосередньо пов’язаний з ключовими особливостями української політичної системи, фундаментальною ознакою якої є зрощення політики та великого бізнесу. Власне, політичні надбудови провідних ПЕГ, що виявляли демонстративну лояльність до президента Кучми, формували каркас т. зв. “політичного центру”. Фактично, реєстр реальних акторів вітчизняної політики вичерпувався, з одного боку, опозицією, що мала два головних крила — лівоконсервативне та реформістське, а з іншого — пропрезидентськими (центристськими) силами. Останні практично завжди корелюються з ПЕГ.

Українські ПЕГ—це складний симбіоз політичних, економічних, адміністративних, фінансових, організаційних, інформаційних, соціальних, культурних і особистісних складників.

Кут зору, під яким проводиться аналіз цих феноменів, може суттєво різнитись у залежності від методології, соціального замовлення, зрештою, виконавців. Зважаючи на вищевикладене, ми висловлюємо попереднє зауваження, що наша робота — *це політологічне дослідження феномену політико-економічних груп у контексті динаміки сучасних суспільно-політичних процесів у країні.* У тому числі і беручи до уваги проблематику посткомуністичних та поставторитарних трансформацій, що набуває нової актуальності в період після перемоги Помаранчевої революції у листопаді-грудні 2004 року.

Політологічна спрямованість дослідження дозволяє нам тлумачити ПЕГ як специфічного суб’єкта політичного процесу, однією із базових функцій якого є політичний вплив, що відповідає певним актуалізованим інтересам. Інакше формулюючи, ПЕГ — це специфічний тип *груп за інтересами*, для якого характерний міцний симбіоз політичних, економічних та адміністративних потуг. У цьому сенсі ПЕГ являє собою формально не державне і не власне політичне об’єднання солідарних інтересів, носії яких готові відстоювати їх реалізацію через спільну колективну дію.

Провідні ПЕГ України в той чи інший спосіб представлені в політиці через формат політичної партії. Проте останні виступають більше як інструмент просування первинних і визначальних інтересів, що мають неполітичну природу. По відношенню до “зануреної” в політику частини груп часто використовується поняття “лобі”. Проте такий підхід є доволі обмеженим — він загострює увагу передусім на *процесі просування інтересів* і відволікає від змісту *цих інтересів*, їх мобілізаційних та організаційних властивостей.

Великі масштаби політико-партійного будівництва на основі ПЕГ в Україні свідчать про дефіцит інших, суто демократичних, джерел формування партійної системи — через репрезентування інтересів широких суспільних груп. Таким чином, ПЕГ займають не лише провідну нішу в економічній системі країни, але й виконують квазіпредставницьку суспільно-політичну функцію.

Отож, ПЕГ — концентрований вияв колективних, групових інтересів на перехресті бізнесу та політики в умовах дефіциту інших демократичних форм артикуляції та захисту таких інтересів.

Вітчизняні ПЕГ можна класифікувати за певними критеріями, а саме:

- 1) генетичним (за походженням);
- 2) структурним (за визначальними елементами);
- 3) репрезентативним (за основними інтересами).

Враховуючи ці критерії, вважаємо за можливе розглядати як відносно окремі три основні типи українських ПЕГ: *галузеві, регіональні, фінансово-промислові*.

Під *галузевою ПЕГ* розуміємо групу, сформовану для репрезентації та реалізації інтересів окремої галузі (підгалузі) економіки. В Україні ці групи мають найбільшу заглибленість у досвід та традицію радянської доби і при цьому найменший імунітет проти поглинення ПЕГ інших типів.

Регіональна ПЕГ — група, що претендує на представництво (з тенденцією до монополізації) інтересів адміністративно-територіальних одиниць. Регіональні ПЕГ нерідко прагнуть виражати інтереси не лише адміністративних та бізнесових еліт, а й регіональних спільнот і територіальних громад у цілому. В принципі, регіональні групи за первинним походженням не мають політико-економічного характеру, хоча інтереси цього профілю відіграють важливу роль у мотиваційній ієрархії цих груп. Проте реалії такі, що саме в образі ПЕГ українські регіональні групи за інтересами отримують можливості самостверджуватись і конкурувати з іншими подібними об'єднаннями.

Нарешті, *фінансово-промислова група (ФПГ)* — різновид ПЕГ, що сформувався внаслідок установа великими бізнес-угрупованнями контролю над певними сегментами промисловості через систему політико-адміністративного патронажу. ФПГ тяжіють до опанування повного циклу виробництва — від отримання сировини до збуту готової продукції. Стрижневим елементом будови ФПГ часто виступає фінансовий капітал, сконцентрований у ексклюзивно контрольованій банківській структурі.

Сьогодні все важче проводити чітке розмежування між окремими типами ПЕГ. Більш динамічні ФПГ активно проникають у “сферу відповідальності” галузевих груп, розмиваючи останні. В той же час ряд найвпливовіших українських ФПГ у процесі свого становлення або спиралися на підтримку регіональних груп, або досить міцно зрослися з ними. Далі, використовуючи поняття ФПГ, ми будемо мати на увазі саме утворені навколо великого фінансового капіталу об'єднання, до яких також інтегровані інтереси окремих промислових галузей.

Українські ПЕГ: особливості еволюції

Роль “rent-seeking” у розвитку вітчизняних ПЕГ

Орієнтація на отримання політичної ренти в 1990-х роках стала головною поведінковою стратегією як для ПЕГ, так і для ряду інших суспільно-політичних суб’єктів. Проте саме ПЕГ оволоділи практикою rent-seeking настільки успішно, що для частини спостерігачів виглядали навіть як “rent-seeking groups”. Тут необхідно зробити ряд уточнень. Економісти виділяють rent-seeking як один із видів підприємницької активності, а критерієм ідентифікації в такому випадку виступає характер впливу на добробут суспільства. Ця якість характеризується як “невиробнича економічна діяльність, витрачання цінних ресурсів, які могли б за інших обставин слугувати виробництву додаткових благ та послуг”². Тобто рентиорієнтована активність *деструктивно* впливає на умовне суспільне благо.³ При цьому подібна діяльність може оцінюватись і як *паразитична*, оскільки спрямована на рентну експлуатацію ресурсів, що вже були якось кимось створені⁴. Ще один епітет, який може бути застосований для уточнення сутності рентиорієнтованої поведінки — лихварство.

Протилежним щодо rent-seeking традиційно розглядається процес пошуку прибутку (profit-seeking) — націленість на інноваційне використання контрольованих ресурсів, яка об’єктивно сприяє зміцненню та приращенню суспільних благ.

Ця дихотомія (рента — прибуток) може бути досить продуктивно використана для аналізу поведінкових стратегій більшості суспільних і політичних суб’єктів, динаміка взаємин між якими і визначала основні контури процесів трансформації в Україні. Можливість розширити інтерпретаційний горизонт моделі rent-seeking від суто підприємницької діяльності до тлумачення базових політико-економічних процесів порушує питання про специфіку ресурсів, механізмів, форм пошуку ренти в посткомуністичних та пострадянських умовах незалежної України.

Визнавши важливість стратегій типу rent-seeking для політико-економічних перетворень у посткомуністичній Україні, зазначимо, що варто говорити радше про їх більшу оптимальність, конкурентоспроможність, навіть домінування, але все ж

¹ Вживання терміну “rent-seeking” зумовлене відсутністю прямого лінгвістичного відповідника в українській мові. Переклад “пошук ренти” є приблизним і неусталеним у вітчизняній науковій літературі

² Полищук Л. Экономическая эффективность и присвоение ренты: анализ спонтанной приватизации // Экономика и математические методы. — 1996. — №2. — С. 7.

³ Ролан Ж. Политико-экономические вопросы преобразования отношений собственности в Восточной Европе // Корпоративное управление в переходных экономиках. Под ред. М. Аоки и Х. Кима. СПб., 1997. — С. 85.

⁴ Хиллман А. Западноэкономические теории и переход от социализма к рыночной экономике.

таки у співіснуванні з іншими стратегіями групової поведінки. Пошук ренти в умовах інституційної реструктуризації, відсутності стабілізуючих чинників став формою самоутвердження егоцентричних групових інтересів. Стратегії типу rent-seeking виступили ключовим інструментом суспільної практики як для традиційних (галузеві лобі), так і оновлених (регіональні “клани”) чи цілком нових (“олігархічні” групи) політико-економічних угруповань.

Стартовий ресурс, з якого надалі походила групова рента, мав, однак, віддалене відношення до володіння і використання приватної (недержавної і некомунальної) власності, і тим більше — до приватного капіталу. Цей ресурс мав першочерговий стосунок до системи т. зв. адміністративно-ринкових обмінів. В основі цієї системи, сформованої в пізню радянську добу, знаходились трансакції на підвалинах своєрідної ієрархії статусів. Останні являли собою головним чином неформальні ієрархії в адміністративно-бюрократичному апараті та навколо нього. Вагу такого статусу визначав саме доступ до ресурсів формально “загальнонародних” (державних).

Спостерігачі відзначають домінування rent-seeking в Україні вже за президентства Л. Кравчука⁵. При цьому пояснення в першу чергу стосуються слабкості державних інститутів, які щойно створювались у молодій незалежній країні. Визнаючи в цьому сенсі значення інституційного вакууму, будемо виходити із реалій перших років незалежності, які задали тенденції надалі на тривалий час. Однією з найбільш важливих серед них стало безпосереднє використання новостворюваних державних інститутів у рентоорієнтованій діяльності вже існуючих ПЕГ та таких, що почали створюватись, використовуючи можливості нового часу. До перших належать галузеві лобі (аграрне, вугільне, ВПК). Другу категорію склали т. зв. “регіональні клани” — ПЕГ, що почали діяти, використовуючи вже існуючі традиції внутрішньореспубліканського регіоналізму та враховуючи наявність нового центру. Спільним цілком рентоорієнтованим інтересом і регіоналів, і галузевиків було відстоювання бюджетних дотацій у відповідний сегмент економіки.

На тих самих підвалинах ґрунтувались легальні та тіньові підприємницькі ініціативи, що реалізовувались за активної участі і державних інституцій, і державних посадовців. Саме цей період став апогеєм розпродажу військових активів, озброєння колишнього СРСР. Саме в цей час під гарантії уряду, тобто за фактичної відсутності комерційних ризиків, створюються структури типу асоціації “Земля і люди” або корпорації “Республіка”.

Приклад корпорації “Республіка” може вважатися хрестоматійним в історії “першочергового накопичення капіталу” в Україні, який абсолютно вписується в модель rent-seeking. Створена на початку 1993 року, ця корпорація вже через рік була задіяна до вирішення одного із найважливіших на той час завдань, що стояли перед урядом, — погашення зовнішньої заборгованості за природній газ. Використовуючи близькість до членів уряду, керівництво “Республіки” отримало підряд на постачання туркменського газу за умови виплати існуючих державних боргів по цій категорії. Це рішення супроводжувалось “спеціальними умовами”, які й уособлювали собою ренту, отриману корпорацією “Республіка”, — виділення відповідних експортних квот та ліцензій, займів, фінансових ресурсів. За деякими даними, заробок корпорації “Республіка” на цій оборудці наближається до суми 500 млн доларів⁶. При цьому рівень виконання цією спеціально уповноваженою структурою своїх зобов’язань залишився

⁵ Пятилетка без плана. Украина: 1991 — 1996. — К. : Сфера. — С. 217.

⁶ <http://www.elitprofi.com.ua/olig/ru/bakay.shtml>

не з'ясованим остаточно, не дивлячись на спеціальну зацікавленість українських депутатів. Через кілька років керівник “Республіки” І. Бакай став одним із найбільших українських олігархів, проте в цій якості він постав уже як провідник іншого бізнес-проекту (компанії “Нафтогаз України”), а згодом як державний високопосадовець. Втім, це узагальнення справедливе лише для першої хвилі українських олігархів. Їх політична та економічна доля свідчить, що вони виявились не готовими існувати й утверджуватись у ролі лідерів самостійних ПЕГ. Проте їх злет, та не дуже довгий політ відносяться вже до наступного етапу розвитку українських ПЕГ.

Відсутність у перші роки незалежності реальних структурних реформ консервувала впливовість більшою чи меншою мірою оновлених, але все ж заглиблених корінням у попередню історичну добу груп. Період президентства Л. Кравчука — це часи домінування “червоних директорів” та “червоних баронів”. “Червоними” ці групи та їх представники вважались не тільки і не стільки за ліві ідеологічні симпатії, а в першу чергу за їх соціалістичне, ще радянське, походження. Вони найкраще адаптувалися до нових умов як на мікрорівні — на рівні керованих ними підприємств, виробництв, трестів, — так і на рівні загальнодержавної політики. Значна частина представників цього прошарку змогла і усвідомити, і зробити завбачливі кроки, врахувавши прокапіталістичну направленість перетворень, що відбувалися. Про політичну вагу цих груп свідчить факт призначення їх висуванця, керівника одного з найбільших підприємств ВПК “Південмаш” Л. Кучми, керівником Кабінету міністрів восени 1992 року.

Разом з тим саме послідовне утвердження реальних ринкових механізмів в економіці та демократії в політиці і соціумі не тільки не потрапляло до актуальних інтересів цих груп, але й в принципі таїло виклики їх щойно удосконаленим позиціям. На думку А. Аслунда та М. Дмитрієва, саме rent-seekers виступали в перший період пострадянських перетворень як найбільш різкі опоненти реформ, які передбачали встановлення чіткого поля з єдиними умовами гри⁷. Подальші політичні, економічні, соціальні зміни, які пов'язуються з перебуванням на чолі держави Л. Кучми, внесли свої корективи у визначення ролі і місця вітчизняних ПЕГ в новітній історії України. Л. Кучма розпочав свою політичну кар'єру як доволі очевидний представник середовища ПЕГ. Під час його правління, власне, відбулося становлення основних українських ФПГ і набуття ними сьогоднішніх домінантних позицій.

Фінансово-промислові групи: проект і реалізація

Про фінансово-політичні групи усерйоз і багато говорили в середині 90-х років минулого століття. Облаштування діяльності ФПГ стало одним із ключових програмних положень перших років президентства Л. Кучми. У його доповіді “Шляхом радикальних економічних реформ”, яку було презентовано у жовтні 1994р., зазначалось, що нова влада орієнтована приділяти особливу увагу “такому дієвому важелю структурної перебудови економіки України, здійснення взаєморозрахунків, залучення інвестицій, як створення фінансово-промислових груп, що об'єднують інтереси підприємців, які пов'язані між собою єдиним технологічним циклом”⁸. На ФПГ

⁷ Aslund A., Dmitriev M. Economic Reform versus Rent Seeking // www.ceip.org/people/aslrussiaaftercom.htm

⁸ “Шляхом радикальних економічних реформ. Про основні засади економічної і соціальної політики”. Доповідь Президента України. Жовтень 1994р.

покладали великі сподівання: за їх допомогою планувалося виконувати довгострокові державні, регіональні та міждержавні цільові програми; розширювати експортний потенціал вітчизняної економіки; підвищувати конкурентоспроможність українських виробництв; залучати іноземні інвестиції тощо. Іншими словами, ФПГ розглядалися як своєрідний організаційний локомотив, покликаний витягнути українську економіку із трясовини проблем системної реконструкції і модернізації.

У “Положенні про фінансово-промислові групи”, що додавалося до Указу Президента України “Про фінансово-промислові групи” від 27 січня 1995 р., було відтворено офіційну дефініцію ФПГ. Зазначалося, що це “статутна або договірна юридична особа, створена шляхом об’єднання промисловими підприємствами, організаціями, банками та іншими суб’єктами підприємницької діяльності (передачі у власність, в управління, в тому числі довірче) належного їм (закріпленого за ними) майна, фінансових ресурсів, а також передачі права управління господарською діяльністю для централізованого управління виробничою, науковою, фінансовою та комерційною діяльністю”⁹. Слід відзначити, що названий указ мав важку долю: парламент оперативно наклав на нього вето, а в день четвертої річниці від підписання Президент власноручно скасував свій указ.

Тема ФПГ була більш-менш актуальною для перших двох урядів (Є. Марчука та П. Лазаренка) часів президентства Л. Кучми. У “Концепції державної промислової політики України”, підписаної у лютому 1996 р. тодішнім прем’єр-міністром Є. Марчуком, пріоритетність розвитку ФПГ пояснювалася тим, що вони “ставлять за мету отримання прибутку шляхом виготовлення конкурентоспроможної продукції внаслідок швидкого нагромадження, концентрації та переливання коштів через централізовані інвестиційні фонди цих об’єднань з використанням їх для реконструкції, модернізації та створення нових виробництв”¹⁰. Надалі українські уряди не демонстрували помітної уваги до теми ФПГ.

Наведені тлумачення феномену ФПГ були здебільшого “благими намірами”, ідеалізованим баченням форм оптимізації кооперації виробничих та організаційних потуг у базових галузях пострадянської економіки. До того ж примітною особливістю цього підходу стало виявлення архетипів радянської управлінської культури. ФПГ мислились фактично як реставрація чи реконструкція “розірваних виробничих зв’язків” (чи радше — типів взаємодії в межах виробничого циклу). Про інноваційний потенціал такого бачення важко говорити всерйоз. До того ж ідея пріоритетності розвитку ФПГ потрапила під запальний політичний артобстріл, що стало не останньою причиною дистанціювання від неї основного ініціатора. “Ліві” опоненти критикували сприяння розбудові ФПГ, оскільки розглядали їх формування як капіталістичний проект. Націонал-патріотичні сили вбачали в реалізації програм розвитку ФПГ “російську загрозу”. Інтригуюча на своєму початку ідея за кілька років опинилася на периферії уваги політичних та економічних акторів.

Однак паралельно відбувався процес синтезування об’єднань, які базувалися на охопленні широких сегментів технологічних циклів у вітчизняній економіці та введенні їх у схеми обігу великих фінансових ресурсів.

Осереддя реальних, а не паперових фінансово-промислових груп сформувалось ще під час першого періоду президентства Л. Кучми. В усякому разі саме тоді сьогоднішні

⁹ Указ Президента України №85/95 “Про фінансово-промислові групи” від 27 січня 1995 р.

¹⁰ Постанова КМУ №272 “Про Концепцію державної промислової політики України” від 29 лютого 1996 р.

лідуючі групи почали виходити на позиції, які швидко привели їх до домінування в політико-економічному просторі.

Політико-економічні групи стали фактично основною опорою в проведенні кампанії і забезпеченні переобрання Л. Кучми вдруге президентом України восени 1999 р. Групи, лідерами та уособленням яких були такі представники великого капіталу, як О. Волков, І. Бакай, В. Медведчук, Г. Суркіс, В. Пінчук, стали одночасно і головними інвесторами, і організаторами, і реалізаторами проекту переобрання Л. Кучми.

Приблизно в цей період у навколополітичних дискусіях активно почало обговорюватись питання про “симуляцію чи несимуляцію олігархії в Україні”. З одного боку, тема олігархів та олігархії постала, безумовно, як варіант інтерпретації нової ситуації в політико-економічних процесах. З іншого ж, сама методологія та стиль цих інтерпретацій дозволяв говорити, що вони імпортовані з політичного дискурсу Росії. Саме через порівняння з російськими зразками деякі критики¹¹ українського “олігархознавства” будували свої аргументи. Серед останніх були і відсутність сировинних секторів економіки як основи для “справжніх” олігархічних груп, і брак співмірних фінансових ресурсів. Якийсь час популярною була сентенція: українські олігархи — це те саме, що й олігархи російські, проте без грошей.

Учасники тогочасної дискусії¹² передусім були захоплені з’ясуванням питання: є олігархи чи немає олігархів в Україні? Від відповіді на це питання значною мірою залежало бачення тим чи іншим спостерігачем загальної спрямованості політико-економічних процесів в Україні. Визнання наявності олігархів традиційно розумілося як синонім несправедливої капіталізації та недемократичного розвитку. Цій позиції зазвичай протиставлявся підхід, що заперечував олігархів та олігархію, хоча і не виключав політичної впливовості великого бізнесу, яка подавалася в образі самотньої особливості національного варіанту “перехідного періоду”.

В цілому, тема олігархії породжувала сильні аксіологічні інтонації як в аналітиці, так і в публіцистиці. У той же час варто відмітити наявність в цій дискусії спроб своєрідного “виправдання олігархії”, що виходили з констатації перетворення “піратів-олігархів у топ-менеджерів”¹³. Цікавим в цьому сенсі став спеціальний медіа-проект — журнал “Олігарх”, який являв собою спробу естетизації образу олігарха.

Загалом, можна говорити про певну розмитість використання поняття “олігарх” в українських умовах¹⁴: воно застосовувалось надто широко, позначаючи передусім наявність політичного впливу як таку. Відсутність чітких критеріїв та відносно новий підхід призводили до включення в реєстр олігархів дуже широкого загалу представників політичного класу. Нерідко в якості олігархів зображувалися чиновники на впливових посадах.

На наш погляд, обмеженість “олігархічного” тлумачення політико-економічних процесів полягає в його високій персоніфікації. На місці складних суспільних політико-економічних суб’єктів бачиться обмежене коло конкретних фігур. Ці фігури у більшості випадків дійсно безпосередньо володіють величезними фінансовими, політичними, економічними, інформаційними ресурсами. Вони концентруються навколо владних

¹¹ Піховшек В. “Олігархознавство” // Дзеркало тижня. — 1999. — 5 червня.

¹² Див. також: Княжицький М. Олігархознавство-2 // Дзеркало тижня. — 1999. — 12 червня; Турчинов О. Олігархофренія // Дзеркало тижня. — 2000. — 5 лютого.

¹³ Спиваковский В. Есть ли польза от олигархов-2 // Столичные новости. — 2001. — 26 июля. Спиваковский В. Есть ли польза от олигархов // Столичные новости. — 2001. — 10 апреля.

¹⁴ Піховшек В. “Олигарховедение” // Зеркало недели. — 1999. — 12 июня.

центрів, у першу чергу — навколо глави держави. Тому вони здатні забезпечити і пріоритетність, і максимальне врахування в державних, політичних рішеннях своїх інтересів. Проте редукція політичних процесів у навколовладному просторі до “розбірок олігархів” у сенсі протиборства конкретного олігарха К. з конкретним олігархом П. не дає відповідей на питання про специфіку їх інтересів; про структуру, поведінкові особливості очолюваних ними груп; зрештою, про динаміку їх взаємин з оточуючим середовищем — з іншими групами, суспільством, державою. В “олігархознавчих” підходах вся ця палітра проблем замінюється розглядом міжособистісних відносин.

Можливо, остання особливість спричинила часте змішування феномену олігарха з явищем політичного *фаворитизму*, яке теж давало широкі можливості для впливу, проте ґрунтувалось виключно на особистих взаємозв’язках з президентом чи іншим провідним владним центром. Наріжним стрижнем у відносинах між першим і останнім була клієнт-патрональна взаємна залежність. Про подібних політично впливових персонажів, наділених статусом фаворита, часто говорилося, що вони не мають “системного бізнесу”. Інакше кажучи, їх впливовість зовсім не залежить від економічних позицій і має суто політико-адміністративний характер. Класичні вияви фаворитизму в другий період президентства Л. Кучми — історії злету та занепаду О. Волкова, В. Сівковича.

Досить швидко тема української олігархії стала буденною і “самозрозумілою”. Ще у 2000 році про виклики олігархізації заговорив у своїх офіційних промовах Л. Кучма. “Чимало країн світу назавжди опинилися на узбіччі сучасної цивілізації, своєчасно не відчувши загрози олігархічного розвитку”, — констатував президент України, виступаючи на науковій конференції “Нові політичні реалії України на межі тисячоліть”¹⁵. Тоді ж один із головних творців української олігархічної моделі застеріг: “Коли немає ефективних противаг олігархічному капіталу, діє закономірність його розширеного самовідтворення. Переступивши певну межу, цей капітал стає всесильним і невразливим (*Виділення наше. — Автори*)”¹⁶. Пізніше Л. Кучма ще кілька разів повертався до проблем “зміцнення позицій олігархічного капіталу”¹⁷.

Про всесильність і невразливість олігархічних груп чітко говорять парламентські вибори 2002 року та наступний по тому період. Сама виборча кампанія відбувалась з активним використанням т. зв. “адміністративного ресурсу”, регульованої політики підконтрольних медіа, орієнтованих на підтримку провладних політичних структур та гравців. Основна пропрезидентська сила, задіяна в пропорційній частині виборів, — блок партій “За Єдину Україну!” — повністю складалась з політичних гілок ПЕГ різних типів. Цим силам вдалося провести значну групу “грошових мішків” у мажоритарних округах. І вже під час роботи нового парламенту саме із цих сил було створено пропрезидентську більшість у ВР, яка й затвердила в кінці того ж року на посаді прем’єр-міністра висуванця однієї із найбільш потужних ПЕГ.

Однак уже президентська кампанія 2004 року визначила межі, за які вищезгадана всесильність та невразливість не поширюється. Масові громадські протести, що завершилися скасуванням голосування 21 листопада і остаточною поразкою єдиного

¹⁵ Виступ Президента України Леоніда Кучми на науковій конференції “Нові політичні реалії України на межі тисячоліть” // www.president.gov.ua/activity/zayavinterv/performance/27609401.html

¹⁶ Там само.

¹⁷ Тут згадано формулу з виступу Президента України Леоніда Кучми на науково-практичній конференції “Утвердження інноваційної моделі розвитку економіки України” // www.president.gov.ua/activity/zayavinterv/performance/137496393.html

кандидата від об'єднаної олігархічної коаліції Віктора Януковича 26 грудня, засвідчили певну вичерпаність можливостей подальшого розвитку олігархічної моделі ПЕГ у тому вигляді, у якому вона склалася у період правління президента Кучми. Потужні політико-економічні актори посткомуністичної епохи постали перед потребою пошуку оновлених форм самоорганізації та репрезентації.

Українські ПЕГ: політичні ресурси

ПЕГ, у першу чергу у форматі ФПГ, є основним інструментом зрощення великого капіталу і великої політики в Україні. ПЕГ виступають системоутворюючими суб'єктами суспільно-політичного і соціально-економічного процесу в посткомуністичній Україні зразка “до Помаранчевої революції”. Це зумовлює істотну відмінність української політико-економічної моделі від європейської. Допоки нова “постреволюційна” модель України ще не набула усталених рис, аналіз попередньої системи відносин залишається актуальним, тим більше, що численні і впливові учасники політичного процесу, що раніше репрезентували табір Кучми, намагаються забезпечити максимально можливу “спадкоємність” якщо не персонального складу нової влади, то, принаймні, характеру відносин між владою та великим капіталом.

Українська політико-економічна модель 1991–2004 рр., що була заснована на домінуванні ПЕГ, є наслідком впровадження специфічного сценарію посткомуністичних трансформацій. Ми не ставимо за мету з'ясувати, чи виявилась ця модель стихійним породженням колапсу СРСР в цій його частині, чи є наслідком реалізації певної стратегії правлячого класу. Однак очевидно, що феномен, який ми називаємо ПЕГ, зайняв суспільну, політичну та економічну ніші, які в європейських демократичних системах займають інші суб'єкти. При чому витіснення інших суб'єктів відбулося “мирним шляхом”, оскільки жодних співмірних за впливом і силою груп інтересів в Україні на момент формування ПЕГ не існувало, або вони були неорганізованими та слабкими.

Зокрема, істотне гальмування розвитку структур представництва колективних інтересів (як суспільних, у вигляді недержавних організацій, так і політичних, у вигляді партій) зумовило вивільнення “ніші”, яку в Радянському Союзі займали КПРС, КДБ та господарська номенклатура. Ані молоді політичні партії, що переживали період становлення, ані громадські організації, що тільки зароджувалися, не змогли виступити потужним структуротворчим фактором, здатним забезпечити стабілізацію молодій демократії в рамках європейської моделі.

Виникнення ПЕГ та перетворення їх у ключових суб'єктів політики і господарства зумовлене надзвичайно глибоким ступенем фрустрації суспільства внаслідок особливо патологічного формату комуністичного експерименту, що мав місце в Україні. Перші роки незалежності виявили, що на тому етапі розвитку суспільство було неспроможне запровадити інститути, які б забезпечили розвиток України у відповідності до європейської моделі, що заснована насамперед на чіткому розподілі влади та відокремленні політики від бізнесу.

Започаткування ПЕГ було зумовлене насамперед необхідністю акумулювання на першому етапі фінансових та адміністративних ресурсів для опанування великої власності в умовах непрозорої приватизації або квазіприватизації у вигляді “передачі в управління”. Ключовим інструментом виникнення ПЕГ у їх нинішньому вигляді став специфічний спосіб приватизації, у результаті якого не було досягнуто основної

мети роздержавлення власності: відокремлення власності від влади, політики — від підприємництва. Як констатують експерти УЦЕПД ім. Разумкова, нерідко протиправний процес первинного нагромадження приватного капіталу (власності) призводив до утворення потужних груп, тісно пов'язаних із владними структурами і значною мірою залежних від близькості до діючої влади.¹⁸

Отже, відбулось створення квазіконкурентної економічної системи, у якій роль “арбітра” виконує не судова система, а правоохоронні органи та система “виконавчої вертикалі”, очолювана президентом.

На користь саме такої моделі ПЕГ спрацювало формування *непартійної політичної системи*, тобто такої, у якій не існувало партійної влади, що зняло питання колективної відповідальності керівної еліти і унеможливило конкуренцію партійних команд. Така система в основному сформувалась протягом 1991-1996 років.

Конституція 1996 року, попри формальну демократичність, на практиці закріпила “незалежність” державного апарату від політичних партій та інших форм легітимного представництва колективних інтересів. Тоді ж було остаточно оформлено інститут президентства як верховну інстанцію, що формально не очолювала виконавчу владу, але виконувала роль арбітра та найвищого адміністративного “патрона-розпорядника”. Патронажні функції президента поширювались неформально і на відносини власності, хоча довгий час існувала латентна конкуренція між президентом і прем'єр-міністром за патронат над стратегічною власністю та фінансовими потоками (останнім прем'єром, що реально конкурував з президентом, був Павло Лазаренко — 1996-1997 рр.).

На наступному етапі постало питання захисту власності та прибутку від можливого перерозподілу. Очевидно, що судова система у тому вигляді, в якому вона склалася в Україні, для цієї мети була непридатною. Протягом 90-х років тривало становлення квазінезалежної системи судочинства та арбітражу, що обслуговувала інтереси ПЕГ.

На цьому етапі, починаючи з виборів 1998 року, із запровадженням змішаної виборчої системи зростає інституційна значущість партій. Але автоматичного піднесення партійного будівництва не спостерігається, адже партії, як і раніше, не причетні до формування уряду. Тоді ж виникають і перші партійні “надбудови” над ПЕГ: такою, як не парадоксально, стає опозиційна “Громада”, “розкручена” відправленим у відставку Павлом Лазаренком, — середовище “дніпропетровських”. НДП, першу “партію влади” прем'єра Пустовойтенка, не можна пов'язати з ПЕГ, вона має змішане походження, увібрала в себе як націонал-демократичний компонент “першої хвилі”, так і адміністративну складову.

Одночасно на горизонті з'являється СДПУ(о), що ледве долає 4% бар'єр у 1998 році. Ця партія — витвір “київської сімки” великих бізнесменів від футболу, нафти та юриспруденції, що залучили до своїх лав першого президента України Л.Кравчука. Офіційним фінансовим стрижнем цієї групи став Український кредитний банк (УКБ). Поступово знаходять своє “партійне обличчя” й інші політико-економічні групи: “Трудова Україна”, Аграрна партія, Партія регіонів тощо.

Рішучого поштовху “партизації” ПЕГ надає політичний процес 2002–2004 років, який включає в себе політичну реформу, що остаточно проголосована 8 грудня 2004 р. (видозмінений проект 4180) і передбачає перехід до суто пропорційної системи виборів до парламенту та запровадження парламентсько-президентської моделі, де уряд формуватиметься парламентом. Така система впроваджується згідно з перехідними

¹⁸ Сіденко В., Барановський О. Проблеми власності та легалізації капіталів і доходів в Україні // Дзеркало тижня. — 2004 — 15 травня.

положеннями Конституції або з 1 вересня 2005 р., або з 1 січня 2006 р. (у залежності від долі другого етапу конституційної реформи, що стосується місцевого самоврядування). У будь-якому разі парламентські вибори березня 2006 року сформують Верховну Раду, яка буде чітко структурована внаслідок пропорційної системи виборів і на яку буде покладене формування уряду, подібно до більшості європейських країн.

За таких умов партійне структурування ПЕГ виступає вже не формальною потребою, а умовою політичного виживання. Цей етап у 2003–2004 роках супроводжувався певним перегрупуванням сил, зміцненням існуючих партійних структур (особливо Партії регіонів) та створенням нових партій на основі парламентських фракцій (Демініціативи-Народовладдя) чи галузевих структур (партія “Відродження” у транспортній галузі).

Станом на 2004 рік більшість великих ПЕГ були безпосередньо причетні до появи і діяльності ряду партійно-політичних організацій, серед яких: пропрезидентські СДПУ(о), партія “Трудова Україна”, Партія регіонів, а також партія “Солідарність”, що увійшла до опозиційного (на той час) середовища Віктора Ющенка. Окрім партійного формату, можливою формою публічної політичної презентації стали також парламентські фракції та групи. Серед них варто назвати: фракції, створені на базі СДПУ(о), Партії регіонів, “Трудової України”; депутатську групу “Демократичні ініціативи”, що певною мірою відбиває інтереси групи “УкрСиббанку”.

Позитивним наслідком створення партійних надбудов над ПЕГ є певне “опублічнення” їхньої діяльності. ПЕГ змушені створювати ресурси, придатні до ведення публічної політики, дбати про своє обличчя та рейтинг. Це дещо звужує простір тіньової політики.

У той же час партійні структури ПЕГ дуже віддалено нагадують партії у тому сенсі, в якому це поняття вживається в демократичному світі. По-перше, партії, що виступають надбудовами над ПЕГ, створюються кулуарно і згори — без опори на масову ініціативу. Такі партії за визначенням позбавлені фундаменту у вигляді масових інтересів та/або ідеологічних установок. Рекрутування партійного активу відбувається переважно адміністративним шляхом — через роботу з центральними і регіональними керівниками різного рівня, які, у свою чергу, розраховують на кар’єрне зростання у випадку підсилення ваги даної партії (читай — ПЕГ) в політико-адміністративних розкладах. Масова партійна робота або не проводиться зовсім, або набуває характеру “карнавальної” діяльності, коли партії проводять масові акції у вигляді концертів зірок естради, фестивалів, інших розважальних заходів, використовуючи масові зібрання громадян для реклами даної партії.

Таким чином відбувається спотворення ролі політичних партій — як у реальному політичному процесі, так і у масовій свідомості громадян.

Отже, ПЕГ у тому вигляді, в якому вони були представлені в політико-економічній системі України до подій листопада – грудня 2004 року, відігравали скоріше негативну роль, виступаючи структуротворчим елементом загалом неефективної системи організації політики, суспільства і економіки. За своєю суттю ПЕГ стали фактором тотального зрощення політичної та економічної діяльності, що перетворило державу на механізм “пошуку ренти”, забезпечення і утримання прибутку для обраних. За таких умов держава не могла виконувати свої базові функції, ПЕГ в такому вигляді виступають гальмом розвитку суспільства, держави, політичної сфери України.

ФПГ як “передовий загін” сучасних українських ПЕГ

Основою реальних ФПГ стали великі капітали, акумульовані в результаті динамічних процесів перерозподілу ресурсів потужних політико-економічних груп. Саме на рівні провідних вітчизняних ФПГ, на відміну від стилістично близьких їм політико-економічних утворень — галузевих чи регіональних, останнім часом все більш окресленою стає тенденція до певної самостійності та відсторонення від домінуючої ролі “державного начала” — власне представників чиновницького класу, що його офіційно репрезентують. Утім, зазначене зовсім не відкидає орієнтації ФПГ на міцні позиції в адміністративному апараті — ця настанова залишається однією з центральних у тактичних і стратегічних схемах їх діяльності. Проте варто наголосити, що найбільші політико-економічні групи цього типу намагаються перебрати основну ініціативу, креативність у залучених до групи бюрократичних шарів. Останні починають розглядатись як “делегати у владу” для представництва і просування там відповідних корпоративних інтересів, а не як одна із головних організуючих та “направляючих” ланок. Ці функції, що раніше виконувало бюрократичне крило ФПГ, цілком перебирають на себе представники приватно-бізнесового ешелону груп, управлінського персоналу корпорацій, що входять до їх складу. Система бюрократичного патронажу заміщується адміністративно-бізнесовою кооперацією, що доповнюється підтримкою поточних та довготривалих політичних проектів і має тенденцію до диспаритетності через зростання потенціалу капіталу.

У цілому, найбільші українські ФПГ сьогодні являють собою міцний сплав фінансового, економічного, політичного, адміністративного та інформаційного капіталів. Останнім часом у сенсі залучених ресурсів починають відігравати помітну роль взаємопов’язані капітали, що можна позначити як соціальний та електоральний. Говорячи про соціальний капітал, ми маємо на увазі формування засад стабілізуючого реагування елітами ФПГ на інтереси та потреби “тих, кого приручили”, — громадян, зайнятих у підконтрольних групам структурах, у поєднанні з лояльністю та підтримкою оновлених “хазяїв”. З урахуванням швидких темпів зростання прав власності та контролю за нею йдеться про втягування в “орбіту впливу” десятків тисяч соціально активних людей, а разом із їх сім’ями та родинами цей показник буде ще більшим. Електоральний капітал також пов’язаний із використанням людського ресурсу, але далеко ним не обмежується. Цим поняттям ми намагаємося позначити окреслені зони організаційного та маніпулятивно-технологічного контролю з боку окремих ФПГ за певними сегментами політичного поля і типами політичних процедур. І соціальні, і електоральні ресурси, що активно набуваються, нерівномірно виявляють себе в різних групах, але сама їх актуалізація (особливо першого) є показником доволі високого ступеня інституціоналізації найбільших ФПГ у суспільному та політичному житті країни. ФПГ підтверджують і нарощують свої потенціальні можливості контролювати не тільки власність, фонди, фінансові потоки, а й ключові елементи та процеси політичної і соціальної систем.

“Олігархічні” групи мають власне ество, їм характерні сутнісні особливості, самобутність. Проте сьогодні не можна говорити про чітку лінію демаркації між ними — з одного боку, та регіональними і галузевими лобістськими утвореннями — з іншого. Експансія впливу великих ФПГ в різних сферах економічної та політичної реальності спричинила посилення зв’язку з інтересами інших типів політико-економічних груп. Для власників і “управителів”, приміром, підприємств гірничо-металургійного комплексу (а інтерес до нього виявляють фактично всі основні ФПГ), актуальними є питання збереження функціонування галузі в режимі т. зв. “експерименту”, що триває.

Спостерігається також тісна “прив’язка” найпотужніших ФПГ до конкретних регіонів, де сконцентровані їх основні ресурси і які є плацдармом для розширення горизонтів діяльності. Такі позиції уможливаються через своєрідне входження у резонанс інтересів ФПГ та адміністративних еліт регіонів, які складають кістяк регіональних політико-економічних груп.

Немає особливої потреби спеціально типологізувати українські ФПГ. Справжніх (великих, макрорівневих) ФПГ лише декілька, і їх варто назвати.

Відомий український політолог Д. Видрін пропонує розглядати цього роду суб’єктів як “корпорації”, що в “повному комплекті” мають: “економічне тіло” у вигляді видобувного, виробничого чи посередницького комплексу; мас-медійне забезпечення, що розробляє корпоративну ідеологію; політичний “дах” у вигляді інструментів політичного посередництва та захисту інтересів (партії, фракції, делегати у владу); популярний футбольний клуб як кріейтора корпоративної гордості¹⁹. Погодимось із визнанням багаточасової структури, високої синкретичності форм, абсорбованих ключовими ФПГ, проте висловимо сумніви щодо справедливості тлумачення всієї, нехай не дуже густої, палітри цих груп як тріади подібних “корпорацій” — київської, дніпропетровської та донецької.

Сумніви виникають як щодо справедливості спрощень внутрішньої неоднорідності груп, пов’язаних з дніпропетровським та донецьким регіонами, так і щодо коректності виокремлення якоїсь чітко позначеної “корпорації”, яка б вичерпувала політико-бізнесовий простір, пов’язаний з регіоном київським.

З донецьких груп до “вищої політико-економічної ліги” України належить щонайменше група Рината Ахметова (корпорація SCM) та група “Індустріальний союз Донбасу”. Ні “донецька корпорація”, ні “донецький клан” вже не є тими поняттями, які можуть відобразити суть процесів, що відбуваються в політико-економічному середовищі Донбасу. Особливо це далось взнаки в контексті його експансії, що набула загальноукраїнських масштабів під час прем’єрства Віктора Януковича та його боротьби за президентський пост.

Дніпропетровське коріння мають також дві потужні ФПГ, які активно між собою суперничають і теж реалізують свої інтереси далеко за межами материнського регіону. Це корпорація “Інтерпайп” та група компаній “Приват”.

Нарешті, політико-економічне середовище, що пов’язане з партійним утворенням СДПУ(о) та фінансовим осереддям УКБ, взагалі важко інтерпретувати як ФПГ. Із провідних українських ПЕГ саме умовна група “СДПУ(о) — УКБ” є найбільш архаїчним з точки зору відповідності новим конкурентним умовам утворенням. Основна ознака інертності — в змісті стратегій внутрішнього розвитку та відносин з конкурентами. Представники середовища СДПУ(о), незважаючи на відносно сприятливу політико-адміністративну кон’юнктуру (лідер угруповання Віктор Медведчук протягом червня 2002 — січня 2005 років обіймав посаду глави Адміністрації Президента України), так і не змогли трансформувати свій латентний контроль над доволі значним масивом економічних активів у повноцінні, легалізовані права власності. Крім того, учасники цього бізнес-угруповання значною мірою спиралися на використання грубих методів тиску на своїх конкурентів та опонентів, що зумовило появу значного прошарку латентних ворогів СДПУ(о) у середовищі еліт, наближених до президента Кучми. Найбільш яскравим виявом методів взаємодії із партнерами-конкурентами став “погром”, учинений за відкритого залучення правоохоронних органів та представників структур

¹⁹ Видрін Д. “Перемены, мой друг, перемены...” // Зеркало недели. — 2004. — 20 марта.

організованої злочинності, і витіснення російського підприємця К. Григоришина та його групи з енергетичного бізнесу в 2002 році.

Керівництво групи, отримавши вищі державні посади, розпочало програму по послідовному просуванню своїх партійно-групових кадрів в органи влади. Головним чином, акцент було зроблено на кадрові розстановки в регіонах — і на обласному, і на районному рівнях, а також і в силових структурах.

ПЕГ є важливим об'єктом як суспільно-політичної уваги, так і її виразника — мас-медіа. Різні медіа-сегменти по-різному, але переважно однобічно відображають діяльність вітчизняних політико-економічних угруповань. Ділові ЗМІ першочергову увагу приділяють проблемам прав власності та контролю, зіткнення інтересів у цій площині. Політичні видання, що претендують на об'єктивізм, часто звертаються до теми особистих відносин між “олігархами”, а також до взаємин останніх із навколишнім політичним світом. Опозиційні ж медіа традиційно подавали відверто демонічний образ “олігархів” як головного стрижня влади, зокрема, президента Л. Кучми, у контексті становлення критикованого ними режиму.

Значна увага, однак, не означає доброї поінформованості: діяльність українських ФПГ є одним із найбільших “таїнств” політичного та економічного життя в країні. За оцінками українських експертів, які вивчають проблеми ФПГ, їх роль і вплив на політичні процеси та основні конфігурації політичної системи значно зросли саме після останніх виборів до Верховної Ради.

Наявність серйозних конфліктних розмежувань між основними українськими політико-економічними групами, головним чином саме ФПГ, є безпосередньою умовою оформлення в країні режиму конкурентної олігархії.

Галузеві і регіональні групи: традиційні позиції та новітня динаміка

Якщо не обмежувати феномен ФПГ умовою приватності, то можна відстежити виникнення груп, що спираються на певний виробничий технологічний ланцюг та спеціально концентровані фінансові потоки, також і в політико-економічній царині, контрольованій державою. Подібні групи являють собою варіант суттєво модернізованого галузевого (підгалузевого) лобі. Прикметною тут є тенденція до екстрагалузовості — експансії ресурсів за межами безпосередньо контрольованого сегменту економіки. Переважно ці ресурси вкладаються в логіку технологічної пов'язаності з основними ресурсами груп, хоча це й не обов'язкова умова.

Для розуміння лобістського потенціалу галузевих груп варто враховувати наступні важливі характеристики їх діяльності:

- ЦПР (центри прийняття рішень), що визначають ситуацію в галузі;
- парламентське представництво;
- особливості впливів на структури виконавчої влади;
- зв'язок із політичними силами (організаційними, лідерами, неформальними утвореннями тощо);
- зв'язок з іншими політико-економічними утвореннями, в першу чергу, групами олігархічного характеру.

При цьому важливу роль відіграють такі аспекти:

- місце галузі в економічній системі (в системі національної безпеки), процеси, що мали місце в останні роки, та її сьогоденний стан;

- прецеденти успішного лобювання корпоративних галузевих або приватногрупових інтересів у межах галузі або ж найтипівіші його вияви;
- діяльність та позиції найвпливовіших суб'єктів галузевих ринків;
- еліти та лідерство (якщо останнє помітне) в галузевих групах;
- кадровий склад у сенсі ступеня галузевої корпоратизації;
- регіональні особливості (якщо наявні).

Практично на всіх галузевих ринках активними учасниками виступають:

- Кабінет Міністрів;
- профільні міністерства і відомства;
- державні компанії-монополісти (якщо вони є);
- Фонд державного майна;
- парламентські лобістські угруповання, що мають стосунок до галузі;
- профільні парламентські комітети;
- структури, що займаються виробництвом галузевої продукції;
- структури, що займаються транспортуванням і продажем галузевої продукції;
- структури інших галузей, діяльність чи продукція яких пов'язані з виробництвом галузевої продукції;
- споживачі галузевої продукції (звісно ж, ті, які здатні чинити реальний вплив).

Лінії розмежування між окремими суб'єктами часто бувають умовними. Той чи інший суб'єкт може виступати в кількох іпостасях. Частина суб'єктів впливу можуть одночасно бути і ЦПП — як внаслідок інкорпорації їх окремими групами, так і внаслідок виокремлення кадрового складу (конкретних чиновників) в самостійну групу.

До останнього періоду політико-економічного розвитку країни до найбільш політично та економічно впливових галузевих лобістських груп належали:

- аграрна (АПК);
- паливно-енергетична (ПЕК);
- металургійна;
- військово-промислова (ВПК);
- банківсько-фінансова.

Кордони між цими угрупованнями доволі умовні: тут даються взнаки і функціональна економічна пов'язаність, і експансії деяких груп в царину інших. Крім того, більшість груп не є єдиними в своїй структурі і часом можна виділити окремі самостійні елементи в їх межах. Так, наприклад, до паливно-енергетичної групи відносяться угруповання:

- вугільне;
- газове;
- електроенергетичне;
- нафтове.

Деякі з цих підгруп в певні періоди виявляли такий потенціал, що цілком могли претендувати на статус самостійного галузевого лобі.

У другій половині президенства Л. Кучми відбулися серйозні трансформації у системі політико-економічних впливів, які безпосередньо зачепили й галузеві лобістські утворення. Практично всі вони на різних стадіях зазнали серйозної експансії з боку груп олігархічного капіталу. До цього галузеві групи оперували переважно ресурсами, що знаходилися у державній власності. У першу чергу їх активність спрямовувалася на успішну участь в “розрізанні бюджетного пирога”, а також отримання різноманітних пільг в порівнянні з іншими галузями.

Надалі ми розглянемо динаміку політичного становлення і позиціонування у сучасному політико-економічному просторі країни трьох галузевих груп — аграрної, газової та транспортної. Ці групи, на нашу думку, потребують спеціального розгляду, оскільки вони репрезентативно відображають цілу низку спільних тенденцій, характерних для груп впливу, що формуються за економічними галузевими інтересами.

Газове лобі пережило стрімкий злет і не менш стрімкий розпад, щоб наразі вже у новій якості розпочати боротьбу за нарощування політичного впливу та економічного потенціалу. Транспортна група актуалізувалася та швидко увійшла до “вищої ліги” в першу чергу завдяки особистості її колишнього лідера Г. Кірпи. Українські аграрії є традиційним лобі, яке зберігає свою політико-економічну ідентичність протягом складних трансформаційних процесів, використовуючи широкий арсенал політичної адаптації.

У споріднених галузях ПЕК головні сфери зацікавленості причетних груп першочергово зав’язувалися на:

- а) рухові головної галузевої продукції (газу, нафти, електроенергії, вугілля);
- б) рухові власності — приватизації та корпоратизації структур державної власності.

Із впливових груп, що складають паливно-енергетичний комплекс країни з середини 90-х років минулого століття, особливого політичного впливу набуло “газове” лобі. Тодішні чільні позиції останнього в першу чергу визначалися особливою роллю постачання та споживання природного газу для економіки України. Після розпаду СРСР у цю сферу перемістився фактор забезпечення газоекономічної і державної безпеки України. Оскільки внутрішній видобуток покриває потреби лише приблизно на 20-25% від усіх існуючих, то решту необхідного газу транспортували із-за кордону. Імпортований газ постачався на три четвертих із Російської Федерації, а решту дефіциту ліквідували поставки із Туркменістану, Казахстану та ін.. Масштабна залежність від зовнішнього постачання перетворила проблему на важливий зовнішньополітичний чинник тодішньої української влади, і в першу чергу — на стратегічному напрямку українсько-російських відносин.

У внутрішньоекономічному розрізі споживання природного газу є життєвою необхідністю для функціонування частини електроенергетичних ресурсів (теплових електростанцій), металургійних підприємств, житлово-комунальних господарств, хімічної промисловості. Технологічний аспект транспортування став поштовхом до виникнення в газовому секторі суб’єктів діяльності, які орієнтувалися на посередницькі операції — т. зв. “газотрейдерів”. Газотрейдерство стало наріжним каменем ринку газу, що почав формуватися в середині 90-х років. З самого початку нове явище було вплетене в систему бюрократичного ринку. Для здійснення трейдингового бізнесу необхідними, як мінімум, умовами були:

- стартові капітали, які формувались в значній мірі на основі бюджетного кредитування;
- гарантії плати за газ, що постачався трейдерам, які часто надавалися урядом від імені держави.

Абсолютна більшість трейдингових компаній постала у вигляді приватних структур, але для успішного бізнесу і забезпечення названих мінімальних його умов вони гостро потребували підтримки в управлінському апараті, у сферах впливу на ЦПР.

Найяскравіший наочний приклад реалізації такої схеми — газотрейдерська діяльність корпорації “Єдині енергетичні системи України” (ЄЕСУ). Під політичним патронатом П. Лазаренка, який на той час займав найвищі посади в українському уряді (1-й віце-прем’єр, прем’єр-міністр), в 1996–1997 рр. було закріплено вигідну для

ЄЕСУ схему функціонування газового ринку. Тодішня схема передбачала регіональний розподіл постачання газу трейдерами таким чином, що за кожним із тих, хто отримав допуск, закріплювались окремі адміністративні регіони. ЄЕСУ постачала близько третини всього необхідного імпорту в найбільш індустріально розвинуті області.

Посилення позицій одного із операторів газового ринку за рахунок політичної та адміністративної протекції викликало відповідно реакцію в основних конкурентів (“Інтергаз”, “Ітера-Україна”, “ОлГаз”), які почали добиватись протегування в іншому ЦПР — у Президента та його адміністрації. Розподіл на газовому ринку став у такий спосіб однією із принципових політичних проблем періоду, до вирішення якої були залучені значні адміністративні і політичні ресурси.

Одностороннє лобіювання інтересів підконтрольної собі корпорації стало одним із важливих об’єктивних факторів у історії з усуненням П. Лазаренка з посади голови уряду.

Після втрати високого політичного захисту ЄЕСУ швидко почали здавати свої позиції на ринку. Подальшу долю ЄЕСУ можна вважати і як драматичну спробу великого українського капіталу використовувати у боротьбі за свої позиції широкий політичний інструментарій, і як першу спробу “інвестування” великого капіталу в опозиційну діяльність. У цій боротьбі проти ЄЕСУ був використаний повний арсенал репресивних методів з боку правлячої еліти, котрий призвів до економічного фіаско корпорації, але, хоч дещо і опосередковано, породив самотню гілку опозиції політиці Л. Кучми — ВО “Громада” — партія “Батьківщина” — парламентський Блок Юлії Тимошенко. Водночас досвід ЄЕСУ багато чому навчив у спілкуванні із владою інші структури великого капіталу, що функціонували в наступний період — відкрита підтримка опозиції стала для них табу.

Досвід діяльності провідних газотрейдерських компаній доводить справедливість версії про використання ними бартерних схем та адміністративного прикриття для зростання і диверсифікації капіталів, їх експансії в інші галузі. Газопостачальна діяльність перетворилась у серцевину становлення складних підприємницьких структур. Газотрейдерством свого часу займалися й нинішні ФПГ “вищої ліги” — ІСД та “Інтерпайп”. При чому ІСД у себе в регіоні, в Донеччині, працював за монопольними правами, забезпеченими з боку керівництва регіону.

У Верховній Раді третього скликання своїх представників отримали такі газові компанії: ЄЕСУ, “Інтергаз”, “ОлГаз”, “Інтерпайп”, “Укргаззбут”, “Національна газова компанія”, “Укргазсервіс”.

Ці компанії займали переважно конкурентні по відношенню один до одного позиції на своєму ринку. Особливо численним стало представництво у ВР компанії “Інтергаз”.

Конкурентні взаємини між газовими компаніями та їх парламентськими представниками найбільшого публічного значення набули під час дискусії про законодавче забезпечення діяльності створеної в першій половині 1998 р. Національної акціонерної кампанії (НАК) “Нафтогаз України”. НАК очолив колишній керівник компанії “Інтергаз” І. Бакай. При створенні “Нафтогазу України” було задеклароване бажання максимально лібералізувати газовий ринок, а для забезпечення цього передбачалось об’єднання державних нафтових та газових структур в одну компанію. Остання наділялася особливими правами, повноваженнями та привілеями. Об’єктивно уряд створював державного монополіста у нафтовій та газовій сферах, що цілком відповідав образу т. зв. “природної монополії”. Головними опонентами цього рішення в парламентському обговоренні виступили представники ЄЕСУ та “ОлГазу”, які вбачали в ньому загрозу непомірного посилення конкурента — вихідця з “Інтергазу”. Тим не

менш у 1999 р. НАК виступала як організатором оптового ринку газу, так і найбільшим трейдером. НАК як організатор ринку проводила ліцензування та закріплювала квоти на поставку газу. До участі в газовому ринку на серпень 1999 р. допуск отримали більше 180 газотрейдерів, але реально газові потоки формували НАК, кілька українських газодобуваючих компаній та російська компанія “Itera” і її партнери. Серед учасників газового ринку-99, після якого кількість операторів та їх лобістів стрімко пішла на спад, відмітимо ще кілька трейдерських компаній, які мали вплив на ЦПР як у центральній владі, так і у регіонах: “Інтер-контакт”, концерн “Регіони України”, “Барі”, “Єврогаз”, “Індустріальний союз Донбасу”, “Луганський енергетичний альянс”.

У наступні роки газовий ринок стає повною мірою підконтрольним з боку “Нафтогазу України”, в якому починають зосереджуватися основні фінансові потоки і який стає головною інституцією по забезпеченню інтересів газовиків. Із записів розмов, оприлюднених колишнім майором М. Мельниченком²⁰, можна зробити висновок про особливу роль цієї структури у фінансовому забезпеченні виборчої кампанії кандидата і діючого на той момент президента Л. Кучми. Чимось роль, яку зіграв “Нафтогаз” Бакаєв в той період, нагадує роль “Укрзалізниці” у фінансовому забезпеченні кампанії кандидата В. Януковича під час наступних президентських виборів.

Те, що Л. Кучма та організатори його переобрання у 1999 році відвели таку роль “Нафтогазу”, означало одночасно і довіру до газового лобі, і близькість цього сегмента бізнес-еліти до глави держави, і її значний вплив на нього. Газотрейдери із середовища колишнього “Інтегазу” (О. Абдулін, В. Акопян, О. Кучеренко) у співробітництві із групою “Фінанси та Кредит” створили в парламенті власну депутатську групу “Відродження регіонів”, яка спочатку мала помітний вплив, а її неформальний лідер О. Волков — часто навіть визначальний, на парламентські процеси. Зокрема, група та її провідні діячі стали одними із рушіїв проведення т. зв. “оксамитової революції” в Українському Домі, коли було усунуте від влади тодішнє ліве керівництво парламентом та парламентськими комітетами.

Однак вже на початку 2000 р. по позиціях “інтергазівського” “Нафтогазу” було завдано серйозного удару. Між віце-прем’єром з питань ПЕК в уряді В. Ющенка Юлією Тимошенко та керівником “Нафтогазу України” Ігорем Бакаєм стався гострий конфлікт. Причиною була сума в \$2,8 млрд. Це орієнтовна сума боргу, яку російський монополіст “Газпром” вимагав від української сторони, в першу чергу за т. зв. “несанкціонований відбір” газу, що постачався росіянами транзитом через газотранспортну систему України. Віце-прем’єр Ю. Тимошенко тоді заявила, що “це не борг України. Це — борг “Нафтогазу”²¹. Атака на позиції керівництва “Нафтогазу” “першого призову” була доповнена появою звинувачень у корупції в західній пресі, а також “внутрішнім компроматом” — оприлюдненням відомостей про можливе “розкладання яєць в різні кошики”. Мова йде про можливе фінансування з боку керівництва “Нафтогазу” виборчої кампанії О. Мороза, що розглядався діючим тоді президентом як головний реальний конкурент на виборах.

І. Бакаєв такої атаки не витримав і в березні 2000 року подав у відставку, і хоча щойно був обраний народним депутатом, а згодом повернувся і у виконавчу владу, в тому числі й до керівництва скандального Державного управління справами (т. зв. “ДУСі”),

²⁰ Див.: Мельниченко Н. Кто есть кто. На диване президента Кучмы // <http://kuchma.fromru.com/book5.htm>; <http://kuchma.fromru.com/book6.htm>

²¹ Див.: <http://www.elitprofi.com.ua/olig/bakay.shtml>

його особиста політико-економічна зірка, а також оточуючого його газотрейдерського лобі стрімко згасла.

Після двох років “технічного”, позбавленого особливих амбіцій менеджменту НАК “Нафтогаз України” до керівництва цією потужною структурою прийшов представник українського нафтового лобі Юрій Бойко.

За три роки керівництва Ю. Бойка нафтогазовим монополістом газове лобі як самостійний чинник політико-економічної реальності країни фактично зникло, однак його ресурси, поєднані із українськими нафтовиками, стали основою стрімкого зростання потенціалу НАК. Особиста близькість Ю. Бойка до Л. Кучми перетворила “Нафтогаз” на найбільш потужну структуру організованих інтересів у галузі, яка успішно конкурувала навіть з такою регіонально сконцентрованою групою, як вугільне лобі.

Адміністративна ініціатива по об’єднанню нафтовиків та газовиків дозволила компенсувати обом групам серйозні втрати, яких вони зазнали в кінці 90-х — на початку 2000-х років. Якщо перші втрачали політичні позиції та одночасно вплив на економічні процеси, то другі зазнали втрат на рівні власності — практично вся нафтопереробка країни відійшла компаніям неукраїнського походження.

Нафтотрейдерством займалася ціла група вітчизняних структур приватного капіталу, найсильнішою з яких виявилась група “Приват”. Основою її нафтових активів, окрім власних проектів на кшталт компанії “Сентоза”, стало перебирання контролю над державною структурою, що контролює розробку нафтових родовищ в Україні, — “Укрнафтою”.

В останні роки правління Л. Кучми під проводом керівництва “Нафтогазу” почав активно розроблятися проект української вертикально-інтегрованої нафтової компанії (ВІНК), що об’єднала б у собі всі активи галузі, контрольовані ще державою. Особлива роль у створенні цієї компанії відводилася саме “Укрнафті”, і це стало причиною гучного скандалу. Частина депутатів тодішньої парламентської більшості, об’єднана у “харківську” групу “Демократичні ініціативи”, висловила різку незгоду із саме таким здійсненням побудови ВІНК і вдалася, крім іншого, до публічного політичного тиску, оголосивши про можливе призупинення членства в більшості. Ця депутатська група, близька до ФПГ “УкрСиббанк”, що теж має відчутні активи і апетити у нафтовій галузі, розцінювала побудову ВІНК через “Укрнафту” як шлях до встановлення контролю над новоствореною структурою з боку конкурентів з “Приват-груп”. Конфлікт було згорнуто через фактичне спростування президентського указу, який прописував механізм формування ВІНК.

Ідея ВІНК стала знову популярною після нафтової кризи квітня – травня 2005 р., викликаної непорозуміннями між урядом Ю. Тимошенко та провідними нафтотрейдерами.

Колишній керівник НАК “Нафтогаз Україна”, що пішов у відставку після перемоги на виборах президента В. Ющенка, в квітні 2005 р. очолив новостворену Республіканську партію, до активу якої ввійшли також політики і адміністратори, близькі до колишнього керівництва нафтогазового монополіста.

На місце ж нинішнього лідера республіканців України в крісло голови правління “Нафтогазу” прийшов Олексій Івченко — представник Конгресу українських націоналістів, політичної сили, що підтримувала В. Ющенка. Враховуючи значну відстороненість нового менеджменту від традицій політико-економічного самоствердження, культивованих галузевими елітами в останні роки, а також від самих цих еліт, зберегти попередньо завойовані позиції в політичних процесах корпорації буде важко.

НАК “Нафтогаз” тим не менше може вважатися певним символом процесів реконструкції впливів галузевих лобістських груп, посилення в них ваги організаційного чинника у вигляді державної галузевої корпорації як важливої конкурентної переваги.

У подібних групах продовжує домінувати ініціатива офіційних, бюрократичних еліт, але водночас відбувається як стрімке “роздержавлення” зовнішнього контролю за процесами в галузі (насамперед — за фінансовими потоками), так і корпоратизація головних засад діяльності. Фактично, складаються умови утвердження корпоративного капіталу субгалузевих еліт.

Про найбільш системне відтворення цих процесів можна говорити, спираючись на залізнично-транспортну групу за часів попереднього керівництва галуззю.

Після приходу до влади нового уряду однією із важливих тем стала проблема управління великими корпораціями з державною власністю — “природними монополіями”. Попереднє керівництво цих корпорацій було гостро критиковано новою владою і доволі оперативно звільнене з посад та усунуте від керівництва.

Динамічне вивіщення в політико-економічному просторі транспортної галузі розпочалось із зміцнення позицій залізничного транспорту, який керується державною адміністрацією залізничного транспорту — державним залізничним монополістом “Укрзалізницею”. Ця держкомпанія являє собою масштабне та структурно складне утворення, до якого входять шість залізниць (Донецька, Львівська, Одеська, Придніпровська, Південна, Південно-Західна), ряд виробничих об’єднань (“Укрзалізничпостач”, “Укрспецвагон” та ін.), заводів (Староконстянтинівський, Кременчузький та Коростенський заводи залізобетонних шпал, Дарницький вагоноремонтний завод, Дніпропетровський тепловозоремонтний завод та ін.), державне транспортно-експедиційне підприємство “Інтертранс”, центр комплексного транспортно-експедиційного обслуговування “Лиски”. Цей перелік структурних ланок “Укрзалізниці” далеко не вичерпаний, проте його необхідно поповнити близьким до компанії банківським утворенням — “Експрес-банком”, де 33,8% контролюється приватною комерційною структурою — фірмою “Інтерконтакт”.

До 2000 р. основні показники роботи “Укрзалізниці”, які оприлюднювались, говорили про фінансовий, соціальний, технічний, адміністративний, моральний занепад галузі. Основні показники функціонування галузі свідчили про її зростаючу збитковість. Робота залізничної галузі наскрізь криміналізувалась, апогеєм чого стало вбивство у 1999 р., за два тижні до останніх президентських виборів, керівника Південно-Східної залізниці і першого генерального директора (1991–1993 рр.) “Укрзалізниці” Бориса Олійника.

У квітні 2000 р. питання про проблеми функціонування української залізниці спеціально обговорювались на засіданні РНБО, і за результатами обговорення побачив світ президентський указ “Про притягнення до дисциплінарної відповідальності керівників залізничного транспорту України”.

Час від часу “Укрзалізниця” зазнає атак з боку Антимонопольного комітету України (АМК). На початку 2003 р. ця контролююча інституція віднайшла у роботі державної залізничної компанії дії, що були протлумачені як порушення чинного антимонопольного законодавства. Йшлося, зокрема, про визначення умов для отримання послуг по перевезенню вантажів. На “Укрзалізницю” було накладено штраф на 40 тис. грн, суму цілком символічну для компанії²².

²² Порушення “Укрзалізниці” припинено // <http://www.amc.gov.ua/reports/?id=216>

У квітні того ж року АМК повідомив про проведену перевірку “Укрзалізниці” за зверненням групи транспортно-експедиторських компаній. За її результатами, інформувала прес-служба АМК, було виявлено, що серед 89 компаній, які мають договірні відносини із залізничним монополістом, 18 користуються знижками, а 8 із них взагалі знаходяться в цьому сенсі у привілейованому статусі. Відтак АМК вважає, що подібні кроки “Укрзалізниці” “можуть сформувати нерівні умови на ринку транспортних послуг, обмежуючи конкуренцію між його учасниками, та ущемити інтереси багатьох підприємств-споживачів.

На початку червня 2004 року АМК знову розглядав питання про правомірність дій “Укрзалізниці” у формуванні тарифів на перевезення вантажів²³. Враховуючи політико-економічний статус цієї компанії — це історія з продовженням. Монопольний статус компанії відкриває широкі можливості причетним до неї особам і групам для самоствердження на політичному і економічному ринках країни через маніпуляції з ціноутворенням на послуги залізничного “монстра”.

Формулювання, що застосовує АМК, надмірно коректні і дипломатичні — вони наголошували лише на потенційних можливостях формування умов для несправедливої конкуренції та ущемлення інтересів, які не обходять інтереси транспортного гіганта. І взагалі, мова йшла про ринок транспортних послуг, про поняття доволі далеко від принципів управління і облаштування умов функціонування цієї державної монополії.

Особливе становище державного залізничного монополіста у формуванні тарифів на перевезення визнається експертами основою привілейованого становища та фінансового благополуччя компанії²⁴. Враховуючи, що частка компанії в загальному об’ємі вантажних перевезень, здійснюваних на території України, складає близько 84%, можна легко уявити залежність інших економічних галузей і сфер підприємницької активності від тарифної політики “Укрзалізниці”. Так само не важко усвідомити рівень фінансових надходжень до “кишені” корпорації. Власне, широко рекламовані успіхи “Укрзалізниці” оцінювалися критиками як результат *експлуатації політично гарантованого монополістського становища*.

Названі залізничні досягнення останнього часу безпосередньо пов’язуються з діяльністю її керівника з травня 2000 року, а з травня 2002 по грудень 2004 р. ще й міністра транспорту в цілому Г. Кірпи. Саме цей керівник, користуючись особистою підтримкою глави держави, провів масштабні зміни в галузі, що в першу чергу стосувалися упорядкування фінансових потоків і зосередження їх у руках менеджменту державної компанії. За два перших роки керівництва Г. Кірпи “Укрзалізницею” кількість посередницьких компаній, що працювали у сфері залізничних перевезень, скоротилась з 570 до 12, а частка бартеру у 2002 році зменшилась у порівнянні з 1999 роком з 85% до 1,5%²⁵. У керівництва галузі з’явилися “живі гроші”, які почали використовуватись у режимі “ручного управління”.

Після призначення Г. Кірпи міністром транспорту відбулись спроби перенесення методології управління залізничним відомством на всю транспортну галузь. У той же час сама “Укрзалізниця” перетворилась фактично на донора для інших підгалузей. Не в останню чергу це відбулося через активну політико-економічну поведінку міністра Г. Кірпи. Після серії спроб віднайти зовнішнього інвестора для реконструкції автомобільної траси Київ – Одеса саме “Укрзалізниця” стала фактичним її інвестором та гарантом.

²³ www.amc.gov.ua/reports/?id=139

²⁴ Госсобственность. Железные дороги // Инвестгазета. — 2003. — 15 апреля.

²⁵ Там само.

Суперечливі процеси, ініційовані новим керівництвом мінтрансу в сфері портового господарства, фактично відтворили сценарій “приборкання” ситуації, апробований Г. Кірпою в залізничній галузі²⁶. Новий міністр створив ще одну монополію субгалузі — “Укрморпорт”, що стрімко політизувало процеси узгодження інтересів, пов’язаних з роботою морського транспорту України. Ключовим конфліктним питанням, зрозуміло, стало питання про контроль над фінансовими потоками, яке рішенням міністерства вирішувалось на користь новоутворення. В цей час старі групи морської галузі, будучи нейтралізованими по відношенню до ресурсів, спробували мобілізувати раніше набуті політичні ресурси. Проте їх не вистачило, щоб конкурувати на одному полі з адміністративно-політичними ресурсами Г. Кірпи, і централізаторські ініціативи останнього знайшли своє продовження.

У цей самий час Г. Кірпа намагався якомога активніше нарощувати свої політичні м’язи. Його діяльність тією чи іншою мірою будувалась на облаштуванні відносин із провідними вітчизняними ФПГ. Саме міністра транспорту розглядали як найбільш ймовірну з тодішніх урядовців кандидатуру на кар’єрне підвищення — від віцепрем’єра до посади прем’єр-міністра. Довгий час саме міністр Г. Кірпа обговорювався як найбільш ймовірний кандидат “від влади”, альтернативний прем’єру В. Януковичу. Певною мірою цей потік непідтвердженої інформації підсумувався реальною і багатозначною подією.

Посеред червня 2004 року було зареєстровано нову політичну партію “Відродження”, яку очолив саме Г. Кірпа. Незважаючи на дещо абстраговану назву, партія одразу позиціонувалась як структура, що претендує представляти інтереси транспортної галузі, підконтрольної її лідеру. Кадровий склад керівництва політико-партійне новоутворення планує забезпечити за рахунок масового вступу працівників транспортної галузі. На думку аналітиків, партія Г. Кірпи мала свої шанси самоствердитись в політичному полі вже після очікуваних президентських виборів. Існували міркування, що через невідповідність завищеним суспільним очікуванням може з’явитись масове невдоволення новообраним президентом і посилиться попит на “сильну руку”²⁷. Саме на таку роль міг би претендувати транспортний міністр, який активно працював над іміджем господарника, що здатен навести лад.

Специфіка ситуації у транспортній ПЕГ напередодні президентських перегонів була в тому, що в ній з різною мірою інтенсивності, в цікавому поєднанні присутній цілий ряд ознак, які безпосередньо стосуються нинішнього етапу розвитку українських політико-економічних угруповань. Тут виразно помітні тенденції до структурної чіткості — т. зв. “вертикальної інтегрованості”, до централізації і підконтрольності основних фінансових потоків, до політичної репрезентативності — створення власної політичної партії, до розширення адміністративного потенціалу керівництва тощо.

Президентська кампанія, політичне фіаско і трагічний відхід з життя Г. Кірпи суттєво вплинув на політико-економічний статус транспортної ПЕГ. Як група, сформована на ґрунті контролю за відповідними держресурсами, група та її лідери не мали серйозного простору для автономної поведінки під час кампанії і були повномасштабно мобілізовані для підтримки “кандидата від влади”. За версією колишньої опозиції, структури “Укрзалізниці” стали одним із найбільш важливих каналів неформальних фінансових потоків, зорієнтованих на підтримку В. Януковича²⁸. З боку транспортного відомства компанія провладного кандидата отримала потужну організаційну підтримку.

²⁶ Лисничук О. Морской узел // Деловая неделя. — 2003. — 2 октября.

²⁷ Бондаренко К. Партийная орбита Георгия Кирпы // Деловая неделя. — 2004. — 17 июня.

²⁸ Там само.

Під час виборчих турів по всій Україні відбувалась масштабна міграція “організаторів голосування” в нелояльних до В. Януковича регіонах.

Загадкова смерть Г. Кірпи практично на наступний день після перемоги опозиції в “третьому турі” виборів мала однозначно політичний характер. Серед численних версій помітне місце займали припущення, пов’язані безпосередньо з виборчим процесом. У будь-якому разі, для транспортної ПЕГ вибори-2004 стали своєрідною Голгофою. Видозміни політико-економічної ситуації по їх закінченні гостро поставили питання про дієву групову ідентичність і можливість відносно самостійного функціонування цього одного із наймолодших вітчизняних політико-економічних угруповань. До керівництва транспортною галуззю прийшов Є. Червоненко, який має досвід підприємницької діяльності в транспортній сфері. Проте сумнівно, щоб йому вдалося утримати не тільки динаміку зростання транспортного лобі, але й взагалі його існування як хоч і складної, але більш-менш інтегрованої політико-економічної одиниці.

Помітні видозміни відбулися і у середовищі галузевих груп, які зберегли свою загальну політико-економічну ідентичність ще від часів УРСР. Нижче як найбільш характерний приклад розглянемо метаморфози в українській політиці аграрного лобі.

Про “аграрне лобі” в українській політиці чуємо часто, але немає серйозних підстав говорити про наявність на сьогоднішній день групи АПК у вигляді певної політико-економічної цільності (як і практично про всі провідні галузеві конгломерати). Уніфікованість сприйняття аграрних груп значною мірою є даниною радянському спаду галузевих лобі.

На представництво в політичному процесі інтересів, пов’язаних з українським АПК, та на формування базових напрямів аграрної політики претендує строкатий конгломерат груп та угруповань різної міри впливовості та репрезентативності. До цього ряду можна віднести: групи галузевої бюрократії; формальні політичні сили, що проголошують свої спеціальну опіку над “інтересами села”; різного роду бізнес-утворення, які або сформовані в галузі, або пов’язані із її функціонуванням; цілу низку регіонів, для яких АПК — основна чи одна із головних спеціалізацій. Сюди ж потрапляють і “аграрні підрозділи” інших впливових і значних суб’єктів політичного та економічного життя країни. Зрештою, характеризуючи структуру політико-економічної групи АПК, важливо не оминати увагою ще одну дуже важливу категорію, яка має свої інтереси, хоча при тому суттєво обмежена в можливостях реалізувати їх у політиці. Це, власне, самі українські селяни — базові і основні виробники аграрних продуктів країни, навколо розподілу і використання яких і концентруються всі інші вищезазначені групи. Крім іншого, це ще й одна із наймасовіших та найбільш дисциплінованих електоральних груп.

Дуже часто ці групи володіють інтересами типологічно подібними, але у той же час високо конфліктними поміж собою. Останнє взагалі властиве конкуренції за ресурси, що є обмеженими, а ці ресурси саме такими і є. Разом з тим існує певний спільний знаменник, який підсумовує інтереси абсолютної більшості залучених і зацікавлених у розвитку аграрної галузі суб’єктів. Цей знаменник більшою чи меншою мірою визначається державно-патерналістськими очікуваннями. Така налаштованість більшою чи меншою мірою зберігається для всіх підгруп аграрного лобі. Не є виключенням і представники великого галузевого приватного підприємництва — рівень зрощування бізнесу з політикою та держуправлінням в українському АПК залишається не меншим, ніж в інших секторах економіки.

Якщо зобразити єдність лобі АПК доволі складно, то все ж є можливості окреслити ядро політико-економічної групи цієї галузі. Сюди віднесемо адміністративні еліти галузі, власників пострадянських “феодів” — керівництво сільськогосподарськими

підприємствами, регіональне керівництво аграрних країв — в основній масі керівники районного рівня, “політичне крило” галузевого лобі. Останнім часом з’явилися підстави також зважати на самобутність статусу керівництва бізнес-структур, що працюють в аграрній галузі. Проте цей бізнес — залежний, в основному підпорядкований інтересам названих вище підгруп (власне, найчастіше є їх продовженням).

У початковий період “політичне крило” аграрної групи формувалось під брендом СелПУ. Управління партією здійснювали С. Довгань та О. Ткаченко. Перший представляв прошарок “червоних баронів” — керівників аграрних підприємств, передусім колгоспів. Другий був знаним агробюрократом ще від радянських часів, коли він обіймав посаду міністра сільського господарства в регіональному республіканському уряді — Раді Міністрів УРСР. Пізніше, вже на початку незалежності, О. Ткаченко очолив аграрну асоціацію “Земля і люди”, відому за підозрами в корупційних обставинах своєї діяльності. Ця політична сила демонструвала вкрай консервативну позицію у питаннях аграрної реформи та земельних відносин. Фактично, основні позиції СелПУ з цих питань збігалися із позиціями основних сил у лівій, на той момент історично-реваншистській частині політичного спектру — КПУ та СПУ. На парламентські вибори 1998 р. СелПУ йшла єдиним блоком із СПУ, однак у самому парламенті дороги цих політичних організацій розійшлися. Не останньою причиною цього стало різке зростання конформізму СелПУ після активізації реформаторських зусиль в аграрній сфері, пов’язаних із переобранням Л. Кучми на другий президентський термін.

Зрештою СелПУ прогнала конкуренцію іншій політичній організації, націленій на представництво інтересів АПК — Аграрній партії України (АПУ). Ця політична структура виникла як реакція на консервативну непоступливість та опозиційність, що демонструвалась з боку СелПУ. Від самого початку цей політичний проект демонстрував свою підтримку офіційній президентській політиці на селі. Хоча передвиборча риторика АПУ зразка 1998 року була ще доволі ліворадикальною, це була вже абсолютно конформна позиція. До подолання 4-відсоткового бар’єра партії на той момент не вистачило кількох десятих процента (керівництво партії тоді натякало, що певна кількість голосів була “вкрадена” на користь іншої провладної партії, яка набрала 4,01%).

Первинно на лідерських позиціях утвердилися представники аграрних еліт західного регіону України М. Гладій та К. Ващук, регіонів, де демонтаж колгоспної системи був значно глибшим, ніж в інших аграрних регіонах країни.

У ВР третього скликання аграрне лобі було репрезентоване втрачаючою сили СелПУ та зростаючою АПУ, окремі представники якої перемогли в мажоритарних округах. Четверте скликання ВР окреслило тенденцію у парламентському представництві українських аграріїв — у політику все повніше інтегруються керівники оновлених підприємств АПК, витісняючи політиків, що колись експлуатували сільськогосподарську проблематику. До останніх якраз і належать еліти збанкрутілої СелПУ.

В останні роки правління Л. Кучми АПУ перетворилася у своєрідний аналог “партії влади” на українському селі. Вона мала і має значний адміністративний статус: представник цієї партії був найвищим аграрним керівником — міністром АПК.

Її конкурентами є передусім СПУ, яка активно виступає артикулятором протестних настроїв, пов’язаних із важкими соціальними наслідками аграрної реформи, а також КПУ, секрет електоральної успішності якої у сільських жителів типологічно подібний до того, що його ця партія має і серед інших категорій громадян.

Крім того, у ВР четвертого скликання з’явилось представництво альтернативного аграрного середовища — українських фермерів, які увійшли до блоку “Наша Україна”.

Лідер Асоціації фермерів та приватних землевласників України М. Томич став головою парламентського комітету з питань АПК. Цю посаду “Наша Україна” не віддала, незважаючи на наполегливий тиск з боку фракції АПУ. Політична сила В. Ющенко розраховувала на представництво інтересів українського села, спираючись на найбільш інноваційний прошарок селянства — фермерів. У той же час реальний вплив Асоціації фермерів та приватних землевласників на процеси в аграрному секторі залишається низьким.

Згодом у середовищі групи АПК виявлялися тенденції, пов’язані із напругою між адміністративними елітами та елітами підприємницькими. Останні отримали свій шанс під час віце-прем’єрства Л. Козаченка, який прийшов на цю посаду безпосередньо із аграрного бізнесу. Скандал із “справою Козаченка” (екс-міністра, якого було заарештовано у березні 2003 р., а через певний час визволено) продемонстрував, що аграрне бізнес-середовище, принаймні значна його частина, починає артикулювати власні інтереси і усвідомлювати їх спільність у протистоянні із конкуруючими галузевими угрупованнями. Наступна доля одного з лідерів підприємницького крила аграріїв включила в себе входження до керівництва АПУ, а потім і призначення на посаду радника президента В. Ющенко.

На президентських виборах АПУ В. Литвина підтримала “кандидата від влади”, але на рівні керівництва ця підтримка була здебільшого формальною, що і виявилось під час Помаранчевої революції. Тоді Литвин зайняв позицію підкресленого нейтралітету, що більше відповідала у революційній конфліктній ситуації інтересам опозиції. У часи стрімкого розвалу і втрати позиції кучмівської більшості в парламенті переважна частина, тих, хто її покидав, долучалися саме до фракції АПУ або визнавали свою орієнтацію на спікера. Фракція Литвина мала власну квоту при формуванні управління українськими регіонами. Щоправда, кандидатури із цієї квоти виявилися найбільш скандальними і недовговічними на губернаторських стільцях — В. Олуйко на Хмельниччині та С. Касьянов на Дніпропетровщині.

При цьому організованим навколо спікера аграріям не вдалося продуктивно взяти участь у змаганні за кадрове наповнення ключового центра прийняття рішень у виконавчій вертикалі — Міністерства аграрної політики. Очолив цю профільну для аграрного лобі структуру представник іншої політичної сили, що претендує на співпрацю з середнім і нижчими рівнями агролобі, Соціалістичної партії, О. Баранівський. Соціалісти як за структурою свого електорату, так і за програмними настановами, за своїм реальним політичним іміджем позиціонувалися як “сільська партія”. Після кількох років співпраці в рамках виборчого блоку і спільної парламентської фракції в Раді третього скликання з Селянською партією саме соціалісти набули репутації “виразників інтересів українського села”. У той же час після відходу від союзу із соціалістами Селянська партія, що спиралася в першу чергу на пострадянський адміністративно-господарчий істеблішмент в аграрному середовищі — прошарок т. зв. “червоних баронів”, швидко почала здавати свої парламентські, бізнесові, загальнополітичні позиції. Самостійна участь СелПУ у виборчій кампанії зафіксувала об’єктивні показники її політичного занепаду — 19-те місце з вкрай незначним показником електоральної підтримки на рівні 0,37%²⁹.

Уже в 2004 р. до керівництва партією прийшла Тетяна Засуха, яку було відсторонено від влади в АПУ. Фактично, замість лідера, що міг би вдихнути в партію нове життя, повернути прихильність традиційного електорату та груп підтримки, партія отримала

²⁹ Див.: <http://www.cvk.gov.ua/pls/vd2002/webproc0v>

одіозну політичну і бізнесову фігуру, що міцно асоціюється з режимом Кучми та одним із найбільш довготривалих і оформлених регіональних режимів — системою владарювання на Київщині т. зв. “клану Засух”. Нескладно спрогнозувати, що реальна політична вага СелПУ в нових умовах особливо не зросте як і прямуватимуть до нуля її макрополітичні лобістські можливості.

В той час як лобістське утворення аграрного сектору АПУ стрімко почало розмиватись, через кілька тижнів після приходу нової влади партія Литвина перестала називатись “аграрною” і залишилась лише Народною партією. Символічним виявом відходу від аграрного статусу стала фактична згода із скасуванням значної частини вже традиційних преференцій для АПК в підготовленому урядом Ю. Тимошенко “новому читанні” бюджету-2005.

Проте конкурентні можливості в сучасному політико-економічному просторі як галузевиків, так і регіоналів виглядають значно менш сприятливими, ніж можливості провідних ФПП. Власне, активна експансія останніх в “зону відповідальності” ПЕГ інших типів вже викликала не лише їх розмиття, але й процес витіснення з політичної арени.

Формування українських ПЕГ в міжнародному контексті

Аналіз появи та становлення політико-економічних груп як самостійного феномену в певній країні був би неможливим без елементу компаративності: не тільки тому, що будь-які феномени краще описуються через порівняння, але й тому, що політико-економічні системи національних держав у сучасних умовах не являють собою замкнутого цілого, а перебувають під впливом зовнішнього (міжнародного) середовища і є вписаними в певні транснаціональні системи взаємодій.

Українські ПЕГ оформились в умовах визрівання пострадянської політико-економічної системи, ставши її фундаментальним елементом подібно до більшості країн колишнього СРСР, але з виразною національною специфікою. Основних вад цієї системи змогли уникнути сусідні з Україною постсоціалістичні держави та країни Балтії, які з часу колапсу “соціалістичного табору” взяли курс на послідовну європеїзацію через приєднання до Європейського Союзу та НАТО.

Пропонуючи порівняння генезису українських ПЕГ із спорідненими тенденціями у деяких сусідніх державах, ми надаємо змогу оцінити ступінь як універсальності, так і унікальності українського досвіду посткомуністичних трансформацій у контексті становлення системи взаємовідносин влади та великого бізнесу.

Українські ПЕГ сформувалися в напівзамкненій економічній системі, де ключова роль належала державному апарату як джерелу надання пільг, преференцій, особливих податкових режимів, забезпечення “даху” тощо.

На першому етапі (до кінця 90-х років) головну роль у формуванні ПЕГ відігравав торгово-посередницький, або трейдерський, капітал, характерний для ранніх стадій пострадянського “дикого капіталізму”. Пізніше, і до сьогоднішнього часу, пріоритет отримав промисловий капітал, більш високоорганізований, але не менш залежний від державної підтримки.

Представники першої групи сформували свої великі статки в основному на закупівлі й продажу російських енергоносіїв. Наприкінці 90-х років в Україні була популярна фраза, яку приписують Ігорю Бакаю (корпорація “Республіка”, “Нафтогаз України”), про те, що “всі великі статки в Україні зроблені на російському газі”.

Безумовно, це наклало відбиток на формування системи цінностей та пріоритетів лідерів вітчизняного бізнесу. Українські ПЕГ переважно влаштувала “м’яка залежність від Росії”, як наслідок — вони формували опозицію прозахідному вектору розвитку країни³⁰.

Взаємодія з російськими олігархічними групами тривалий час залишалася основним каналом, що визначав міжнародне середовище українських ПЕГ.

Зміни даної ситуації розпочались з 90-х років, коли промисловий капітал витіснив трейдерський з провідних ролей в економіці і розпочав експансію на світові ринки. З цього часу неухильно знижується частка російського ринку в обсягах українського експорту, натомість зростає значення Європейського Союзу та більш віддалених азійських ринків. Якщо в середині 90-х років біля 40% українського експорту товарів спрямовувалось в Росію, то станом на 2004 рік цей відсоток складав лише 19%³¹.

Оскільки в Росії існують заборонні бар’єри та мита на 11 видів українських товарів, серед яких, зокрема, труби, метал, цукор, кондитерські вироби, спирт, створення сприятливої схеми співпраці з Росією розглядалося українською стороною через механізм зони вільної торгівлі. З функціонуванням зони вільної торгівлі Україна могла б експортувати в Росію труби, оцинковану сталь, продовольчі товари, а також продукцію машинобудівної галузі за дуже рентабельними схемами³². Однак цього не трапилось — умовою зняття митних бар’єрів російська сторона висуває повномасштабне створення Єдиного економічного простору у форматі, як мінімум, митного союзу, що не влаштувало українську сторону навіть за часів Кучми.

Тож протягом 1999-2004 років основним полем взаємодій були насамперед експансія російського бізнесу в Україну та намагання українських візаві закріпитися на російському ринку у якості постачальника стратегічно важливої продукції, насамперед, металургійного профілю.

Паралельно розгортається система відносин українських ПЕГ з їхніми західними контрагентами, що поступово зміщує акцент їхніх преференцій — із проросійських “мультилобістів” українські олігархічні кола переважно стають “багатовекторниками”, зацікавленими у протекціоністській політиці держави на внутрішньому ринку (для мінімізації зовнішньої конкуренції) і водночас у активному лобюванні державою кращих бізнесово-торговельних режимів на зовнішніх ринках.

З цього етапу чітко виявляється двоїстість міжнародних інтересів провідних ПЕГ: з одного боку, шукаючи доступ на платоспроможні ринки Заходу, представники великого українського капіталу прагнуть до включення в міжнародні торговельні режими, основним з яких є СОТ, і зацікавлені у формальному ринковому статусі для покращення своїх позицій у антидемпінгових розслідуваннях в ЄС та США. У той же час урядова політика щодо вступу до СОТ зазнавала жорсткої опозиції з боку цілої низки ПЕГ, зацікавлених у відносній замкненості, ізоляваності внутрішнього ринку. Прикладом останніх слугує насамперед аграрна група, що протягом багатьох років чинить опір проектам приведення українських митних тарифів у відповідність з нормами СОТ.

Взірцем контраверсійності міжнародних інтересів українських ПЕГ є специфічне становище металургійної промисловості. З одного боку, українська металургія є

³⁰ Политико-экономическое измерение украинской экономики // Центр антикризисных исследований. — 2003.

³¹ Держкомстат України // <http://www.ukrstat.gov.ua>

³² ЄЕП: чинник геополітичного самовизначення України та інструмент мобілізації електорату // <http://www.kandydat.com.ua/analitika/eep.htm>

експортноорієнтованою: обсяги експорту перевищують 60% від загального виробництва. Україна посідає четверте місце серед найбільших експортерів металургійної продукції у світі — після Японії, Росії та Німеччини. Експортні надходження галузі складають біля 40% усіх експортних надходжень української економіки. Виходячи з цього, власники і керівники галузі є природно зацікавленими у більшій відкритості світових ринків для України, тобто пришвидшенні вступу України в СОТ та визнанні її країною з ринковою економікою.

У той же час саме в гірничо-металургійній галузі з 1999 року діяв так званий “експеримент”, що полягав у створенні системи податкових пільг, більшість з яких суперечить нормативам СОТ, оскільки забезпечує штучне зниження собівартості продукції через преференційний пільговий режим, тобто, де-факто, державні субсидії. Зокрема, цей режим передбачав зменшення ставки податку на прибуток підприємств до 9% у 1999-2000 рр. і надалі — до 15 %, при звичайній ставці у 30%. За оцінками Інституту економічних досліджень та політичних консультацій, станом на 2002 р. цей експеримент приніс державі збитків на 2,6 млрд гривень³³.

Реакцією зовнішніх ринків на таку політику українського уряду було запровадження обмежувальних квот, які стримували нарощення українського металургійного експорту. Численні антидемпінгові розслідування неодноразово порушувались проти українських металургів не лише в ЄС, але й у Росії та країнах Азії. Скасування новим українським урядом на початку 2005 року пільгового режиму спричинило значне незадоволення металургійного лобі, хоча й об’єктивно сприяло покращенню позицій українських експортерів, принаймні в антидемпінгових розслідуваннях.

Експансія українських ПЕГ на зовнішні ринки віднедавна відбувається не лише у формі зовнішньої торгівлі, але й через вивезення капіталу. Поява великих інвестиційних проектів співпала у часі із загальною поступовою переорієнтацією українського промислового капіталу на західні ринки, отже не дивно, що основним напрямом інвестицій було обрано саме європейський ринок — як найбільш сприятливий і стабільний. Найбільшою корпорацією, що має інвестиційні проекти в ЄС, є “Індустріальний союз Донбасу”. Про його актуальні нині проекти в Угорщині та Польщі читайте в останньому розділі цього дослідження.

Неоднорідне міжнародне середовище, що складає систему “зовнішніх комунікацій” українських ПЕГ, містить в собі суперечливі складові, завдяки яким відбувається процес розвитку великого українського капіталу через його інтернаціоналізацію, а також його розшарування на тих, хто зацікавлений у більшій відкритості, з одного боку, і прихильників протекціонізму, з іншого.

Подібність і відмінність російської та української моделей ПЕГ

Роль та місце політико-економічних груп в Росії є предметом великої кількості інколи суперечливих аналітичних оцінок. Вважається, що російська олігархія є породженням режиму Бориса Єльцина, котрий запровадив своєрідний “пакт” між державою та великим бізнесом, що утворився в Росії внаслідок приватизації у 1-й половині 90-х років.

³³ Україна та світова економіка. Оцінка ризиків та рекомендацій щодо економічної політики. — Київ: Інститут економічних досліджень та політичних консультацій. — 2002.

За визначенням Ради з національної стратегії (аналітичний центр, очолюваний Станіславом Белковським): “Конклав олігархів був утворений на підставі суб’єктивних рішень Кремля протягом 1993-1999 років. Основною формування олігархічного конклаву був процес приватизації: президентська влада майже безкоштовно передала суб’єктам цього конклаву найбільш привабливі об’єкти власності (насамперед промислові та інфраструктурні) на території Росії”³⁴. Таким чином, за визначенням Белковського, сформувалась модель “олігархічної модернізації”, а точніше — квазімодернізації.

Олігархічні групи в Росії являють собою класичний зразок зрощення влади та великого бізнесу у країні, де основу економіки складає видобуток та експорт природних ресурсів, у даному випадку — нафти й газу. Держава із самого початку заклала підвалини існування та впливу ПЕГ, вирізнивши специфічний вид стратегічної діяльності, що отримав назву “природних монополій”. На базі таких монополій виникла переважна більшість російських ПЕГ. Цим вони істотно відрізняються від українських, де “природних монополій” не існувало внаслідок браку відповідних природних ресурсів. Видобуток нафти й газу в Україні вівся і ведеться, однак обмеженість покладів зумовила той факт, що ці галузі, які неспроможні забезпечити внутрішні потреби України, жодним чином не могли відігравати роль системоутворюючих в національній економіці, а значить, і у відносинах влади та бізнесу. Українські ПЕГ виростили на інших секторах економіки.

Ступінь державного контролю над ПЕГ в Росії є істотно вищим, аніж в Україні. Якщо в часи президента Єльцина російські олігархи дійсно володіли значним впливом на державну політику, навіть мали місце спроби концептуалізації олігархічного правління як системи (показовою є фраза Бориса Березовського кінця 90-х років про те, що “капітал наймає владу”), то після приходу до влади Володимира Путіна ситуація принципово змінилася. Розгром силовими структурами бізнесових імперій Березовського, Гусинського і, нарешті, Ходорковського позначив нові правила гри, у яких ПЕГ виступають структурними елементами державної машини, керованими номенклатурною елітою силових структур. Повне підпорядкування бізнес-еліти інтересам бюрократичної верхівки, що претендує на уособлення національного інтересу Росії, визначило фактичне завершення історії російської олігархії як самостійного політичного феномену.

На цьому тлі українські олігархи, що не лише не підпорядковувалися “силовикам”, а й, навпаки, наймали їх для обслуговування власних інтересів, виглядали значно більш впливовим чинником національної політики. Українським ПЕГ вдалось поставити державну машину собі на службу (а не навпаки, як це трапилось у Росії). Аж до поразки на виборах-2004 кандидата, підтриманого основними ПЕГ (Віктора Януковича), здавалося, що українські ПЕГ близькі до закріплення комфортної для них системи відносин бізнес-влада, де фактично працювала вищезгадана формула Березовського. Структурним же впливом російського типу ПЕГ на Україну можна вважати орієнтацію “ранніх” українських політико-бізнесових груп на торгівлю російськими енергоносіями.

Внаслідок нелегкої конкуренції, жорсткої боротьби за лідерство, власність та тривалість торговельних війн, українські ПЕГ набували не тільки бізнес-навичок пострадянського типу, але й відчували свою відмінність від російських: саме у стосунках з російськими ПЕГ, що володіли значно більшим фінансовим ресурсом, сформувалась

³⁴ Белковский С. Доклад Совета по Национальной Стратегии : Государство и Олигархия // www.rodina.ru

власна квазінаціональна ідентичність українських ПЕГ, які поступово усвідомлювали відмінність власних інтересів від інтересів російських колег. Конкурентні зіткнення російських та українських олігархічних груп на теренах стратегічних галузей української економіки зумовили зростання протекціоністських настроїв в середовищі лідерів українських ПЕГ. У результаті наприкінці 90-х років у загалом аполітичних колах українських “центристів-прагматиків”, близьких до великого бізнесу, почала стихійним чином формуватись ідеологія “економічного націоналізму”, що досягла свого апогею в діяльності владних еліт на етапі президентської кампанії 2004 року. У фігурі Віктора Януковича ці еліти вбачали представника сили, здатної закріпити завоювання олігархії — недаремно цей кандидат репрезентував найсильніший альянс ПЕГ — донецький. Успіх Януковича міг би остаточно зафіксувати системну відмінність України як плюралістичної олігархії від Росії як конспірологічної автократії. Втім поразка Януковича і перемога коаліції демократичних сил на чолі з Віктором Ющенком зумовила ще більш глибоке розходження політико-економічних моделей України та Росії, аніж її програмували лідери українських ПЕГ.

Латиноамериканська модель та її паралелі з Україною

У Латинській Америці відносини влади і бізнесу мають довгу історію. Регіон належить до традиційних ареалів побутування олігархії, що пов’язана зі специфічним характером здійснення влади (“патерналістська”, або “делегативна”, демократія), традиційно високою присутністю держави в економіці, бюрократизованій системі розподілу ресурсів, залишками кланової моделі суспільства та іншими чинниками, що створюють “корумповані патерналістські зв’язки між політичним і економічним життям”³⁵. Деякі з цих чинників набули актуальності нещодавно в процесі демократичних перетворень та ринкових реформ.

Ціла низка аналогій зумовила “моду” на порівняння нинішньої української політико-економічної моделі із латиноамериканською. Зокрема, аналітики³⁶ вказували на подібність організації політичних систем, заснованих на домінуванні президентської влади, та звичку маніпулювати повноваженнями органів виконавчої влади для збереження влади в руках певного кола осіб. Наприклад, намагання президента Кучми використати у 2003–2004 роках конституційну реформу для мінімізації наслідків приходу до влади опозиційного кандидата в президенти нагадувало латиноамериканські зразки, за яких одні й ті самі особи пересідали з посади президента на посаду прем’єр-міністра, і навпаки, тим самим оминаючи конституційні обмеження на перебування на тій чи іншій посаді. Не менш популярні паралелі виникають при зіставленні способів опанування великим капіталом політичної влади та використання ним слабкості правових та громадських інститутів для “приватизації держави”.

Втім за генезою латиноамериканська олігархія має відмінне походження, оскільки веде свою історію від великої земельної власності, латифундизму — ранньокапіталістичної моделі економічної дискримінації у переважно аграрній економіці, що сформувалася у XIX столітті. Пізніше, під час формування державно-

³⁵ Colazigary, Silva. Corruption in a Paternalistic Democracy: Lessons from Italy for Latin America // Political Science Quarterly.- Fall 1998.-p.465.

³⁶ Многообразие политического опыта. Беседа с Владимиром Гельманом // Полис <http://www.politstudies.ru/universum/esse/13gel.htm>

капіталістичної моделі 20–30х років ХХ століття, ця модель зазнала видозмін, але не сягнула якісного переродження.

Державний капіталізм зіграв принципово важливу роль у формуванні економічної моделі від Мексики до Аргентини. Переплетення держави та бізнесу утвердилось у якості системотворчого елементу політико-економічних відносин. За сприяння державної бюрократії в Аргентині, Бразилії, Мексиці, Венесуелі, Колумбії, Чилі виникли потужні фінансово-промислові групи, що замкнули на себе не лише найбільші грошові потоки, але й значною мірою монополізували партнерські відносини з найбільшими західними корпораціями³⁷.

На певному етапі така модель забезпечувала помірний рівень економічного зростання, однак її потенціал поступово і неухильно вичерпувався. Авторитарні, військові, кланові та бюрократичні режими, які нещодавно виступали звичайним явищем в регіоні, були наскрізь корумпованими, що обумовлювало неефективність, інертність влади, обмеженість соціальних інновацій і, врешті, консервувало і поглиблювало відсталість регіону, частка якого у світовому ВВП постійно зменшувалась протягом 40-х — 80-х років. Середній рівень ВВП на душу населення по країнах Латинської Америки станом на 1988 рік складав 11,45% у порівнянні з країнами ОЕСР, тоді як у 1970 році цей відсоток був 13,3%. Ці дані підтверджували неефективність практикованої в Латинській Америці системи політико-економічних відносин.

Певним “вододілом” історії латиноамериканської олігархії стала криза 80-х років, що спонукала країни регіону до пошуку іншої, більш сучасної моделі організації господарства. Хвиля т. зв. “неоліберальних” реформ 90-х років призвела до певних структурних зсувів (у тому числі і антиолігархічного змісту) у латиноамериканських суспільствах. Зокрема, було підірвано позиції державної бюрократії, що мала зиск від контролю над державним сектором економіки: процеси приватизації розширили прошарок економічно незалежних власників. В політичній сфері було обмежено вплив традиційних тіньових інститутів тиску на владу: демократизація, занепад авторитаризму зробили політику більш прозорою, вільною для громадського контролю.

Однак успіхи у подоланні корупції в цілому по регіону є помірними. Дійсно, абсолютна більшість країн Латинської Америки нині мають кращі рейтинги корупції (за даними *Transparency International*), аніж країни СНД. Однак досьгодні поширеними формами корупції, що практикуються в Латинській Америці, вважаються підкуп, непотизм (кумівство) та казнокрадство³⁸. Як і раніше, суспільно-політична діяльність, кар’єра державного службовця відкривають найбільшу кількість можливостей для особистого збагачення.

Підприємці, в тому числі й “нові”, змушені “підгодовувати” чиновників, щоб уникнути конфлікту з державними органами або щоб отримати доступ до державних контрактів. Під час міжнародного симпозіуму “Демократія проти корупції”, що відбувся в Лімі у 1993 році, було оприлюднено результати дослідження, проведеного за допомогою місцевих підприємців. Виявилось, що найбільш показовими “зонами вразливості” щодо відносин між владою і бізнесом, а значить і джерелами корупції, є махінації з держконтрактами, ухилення від сплати податків, хабарництво в системі правосуддя, а також фінансові зловживання під час виборчих кампаній. Ці дані свідчать про очевидну диверсифікацію (але далеко не завжди — модернізацію) владно-бізнесових зв’язків в регіоні.

³⁷ Аринархов Е.В. Россия и Латинская Америка: общее и особенное // <http://www.latin.ru/publicacion/arinarjov.shtml>

³⁸ Белый Э.Л. Новые мексиканцы и их роль в жизни страны // Латинская Америка. — 1998. — №10. — С.47

Сам факт масованого перерозподілу матеріальних ресурсів через приватизацію стимулює появу тіньових і напівлегальних інститутів “посередництва” між державою та новим власником, інвестором. Великий розмах приватизації, жорстка конкуренція приватних фірм і корпорацій за контрольні пакети акцій державних підприємств, відсутність напрацьованих механізмів суспільного контролю дозволяють чиновникам ефективно поповнювати свої банківські рахунки.

Досвід Мексики часів президентства Карлоса Салінаса де Гортарі може слугувати зразком “неоліберальної корупції”. Досі немає безперечних доказів причетності самого президента до отримання хабарів, однак корупційний шлейф, що тягнеться за президентською родиною, фактично виключив колишнього главу держави з мексиканської політики та змусив його емігрувати.

Механізми втягнення політиків вищого рівня у бізнесові процеси є дуже подібним до тих, що набули поширення в Україні часів президента Кучми. Мова йде про інститут “сім’ї” президента, куди входять окремі активні родичі разом зі своїм оточенням. У Мексиці вже після зміни президента в 1994 році стали відомі численні зловживання, організаторами яких були брат президента Рауль Салінас та його дружина Адріана. Провідником розгалуженого клану, причетного до наркобізнесу, виявився, за даними окремих розслідувань, і колишній президент Колумбії Ернесто Сампер. Очевидні паралелі з Україною виникають і при аналізі ситуації в Перу часів правління президента Фухіморі.

Для того щоб з’ясувати причини показової стійкості латиноамериканської моделі зрощення влади та капіталу, слід відзначити глибоке організаційне підґрунтя традиційної латиноамериканської політико-економічної системи.

Дослідники³⁹ відмічають корумпуючу роль деяких політичних механізмів, притаманних більшості латиноамериканських країн. На першому місці тут — домінування виконавчої влади в системі розподілу владних повноважень. Виявляється, що сильна, тобто наділена переважаючими важелями впливу, виконавча влада не тільки не забезпечує бажаної ефективності влади в цілому, але й має схильність підживлювати наявні джерела корупції. При цьому принципи верховенства законодавчої влади, а також незалежності судової влади нерідко ігноруються.

Характер політичної системи, що історично склалася у більшості латиноамериканських країн, отримав назву “presidencialismo” — своєрідна модель одноосібної виборної влади, ступінь демократичності якої зумовлюється, в основному, змінністю особи президента шляхом виборів і додержання ним основоположних норм Конституції. Президент сам виступає і носієм, і гарантом, і основною діючою фігурою такої нетипової демократії, яку ще інколи називають “делегативною”. Набору розвинених інструментів стримування і противаги з боку парламентських та суспільних інститутів не склалося.

Інститути громадянського суспільства, такі як незалежна преса та громадські організації, а також суто державні механізми контролю (судова влада) не виконують тих функцій, які покладають на них антикорупційні організації та експерти. Щодо перших, то їх утвердження як вагомих соціальних агентів стримується через повільне становлення середнього класу — в майновому сенсі Латинська Америка все ще являє собою приклад значного розшарування між багатими та бідними. Співвідношення доходів багатих і бідних в Країнах Латинської Америки складає 40:1 і більше. Третя

³⁹ Валенсуэла А. Латинская Америка: кризис президентской власти // <http://www.russ.ru/antolog/predely/2-3/dem10.htm>

ж гілка влади є частиною бюрократичної машини, всі важелі контролю за якою зосереджуються в руках “виконавчої вертикалі”, яка має виразно клановий характер.

Клани — не винахід Латинської Америки. У певному сенсі вони є породженням європейської організаційної культури католицького зразка, хоча аналоги їм можна знайти в різних типах соціальних спільнот починаючи від стародавніх часів. Південноамериканські клани є спадкоємцями тієї архаїчної, але досить життєздатної системи суспільних відносин, за якої символом, запорукою та фундаментом успішності індивіда виступала сила, авторитет та впливовість сім’ї, до якої він належав.

Патріархальна сім’я виступає тут не тільки “осередком суспільства”, але й організаційним зразком, за яким будуються соціально-політичні відносини. За такої системи сімейні політико-економічні групи сімейно-кланового походження виступають основними акторами політичної боротьби, а демократичні процедури, що в тій чи іншій мірі застосовуються в регіоні протягом всього періоду його незалежного існування, слугують індикатором корпоративного успіху.

Будучи суб’єктами політичних відносин, клани екстраполюють свою організаційну структуру в політичну систему в цілому. Структури влади є збільшеними репродукціями сімейної конструкції. Якщо на рівні загальнодержавної влади політико-економічні клани змушені усіяко “маскуватися”, то на рівні провінційних адміністрацій зберігаються подекуди раритетні форми сімейної кооперації по вигідному взаємовикористанню бізнесу та влади. Цьому сприяє і поширена в регіоні федеративна форма державного устрою, адже реальна автономія місцевої влади може використовуватись і як спосіб захисту локальних інтересів панівної еліти. Латиноамериканський федералізм, доречі, з його досвідом підміни самоврядування громад самоврядуванням кланів може слугувати застереженням тим в Україні, хто вважає федералізацію у трансформаційних суспільствах тотожною демократизацією.

Спосіб здійснення влади, що походить від сімейно-кланової моделі суспільства, є носієм стійкого зрощення політичної та економічної сфер. Така система, освячена тривалими традиціями, послідовно опирається впровадженню паралельних інструментів суспільного контролю, які є ознакою громадянського суспільства. Можливо, тому регіон Латинська Америка вважається одним з найбільш інертних стосовно впровадження соціальних та економічних новачій, мабуть, це й зумовило цілком відчутну втрату позицій регіону в світових економічних відносинах 2-ї половини ХХ століття, коли ключовою передумовою швидкого розвитку стала соціальна мобільність та відкритість.

Українські ПЕГ і демократичні інститути

ПЕГ є формою представництва колективних інтересів, що не відповідає стандартам усталених демократій. В той же час ми не розглядаємо ПЕГ як інститут, повністю антагоністичний базовим принципам демократії. Домінування ПЕГ в Україні свідчить про специфічний характер досвіду розбудови політичного процесу в Україні у посткомуністичний період. Політична система з вирішальною роллю ПЕГ є за визначенням гібридною, тобто такою, що містить в собі як окремі риси плюралістичної демократії, так і схильність до авторитаризму. У такій системі реалізація принципу верховенства права стикається з відчутними труднощами.

Нерепрезентативна олігархія

Особливо рельєфно гібридний характер політичної системи України станом на 2004 рік виявлявся при застосуванні до її аналізу критеріїв інституційної стабільності та політичної й соціальної інтеграції (тобто відносин між державою та суспільством).

Політичні інститути України, завдяки ключовій ролі ПЕГ у політичних відносинах, характеризуються високим ступенем зрощення влади і капіталу. Капітал присутній на всіх рівнях адміністративної вертикалі не лише через механізми лобізму (що є звичайною практикою для демократичних систем), але і через безпосередню участь представників великого бізнесу у процесах прийняття політичних рішень. Ілюстрацією цього є персональна присутність абсолютної більшості українських бізнесменів “першої сотні” в парламенті або уряді.

За таких умов система урядування та законотворення сприймається представниками бізнесу як інструмент захисту власності і нарощення прибутку, отже, держава втрачає можливість провадити політику в інтересах більшості громадян. Незалежно від особистих якостей того чи іншого підприємця або його партійно-блокової приналежності, присутність при владі власників великих пакетів акцій провідних компаній робить державну машину тотально залежною від інтересів великого бізнесу на шкоду іншим сегментам суспільства. Таким чином, підривається принцип рівної репрезентативності суспільних груп. Це об’єктивно знижує ефективність державної політики на всіх рівнях.

Оскільки процес прийняття рішень в інтересах панівної і заможної меншості здійснюється через неформальні, тіньові механізми, основні “актори” системи (тобто ПЕГ) втрачають інтерес до власне демократичної процедури. Більше того, на певному етапі демократичні інститути починають заважати носіям влади та капіталу здійснювати владарювання у звичному річищі. Як наслідок, починається згортання демократичних інститутів та нарощення авторитарних тенденцій.

Кульмінацією цих тенденцій стала президентська кампанія 2004 року, що проводилась за сценарієм “офіціного спадкоємця”, якого офіційно називали “єдиним кандидатом від демократичних сил”. Віктор Янукович уособлював найбільш

авторитарний сегмент правлячої еліти, підтвердженням чому слугує його досвід роботи на посаді голови Донецької облдержадміністрації (1997–2002), де під його керівництвом була створена жорстка ієрархічна авторитарна модель, у якій не існувало простору для плюралістичності та конкурентності, опозиція була маргіналізована, а мас-медіа — монополізовані в руках правлячої адміністративно-бізнесової еліти.

Криза та відродження інституту виборів

Протягом другого терміну президенства Кучми відбувалось відчутне зменшення демократичності виборів та виборчих кампаній в Україні. Експерти⁴⁰ неодноразово констатували, що, починаючи від виборів президента та референдуму у 1991 р., закінчуючи перевиборами депутатів та мерів міст у 2004 р., рівень демократичності виборів в Україні неухильно знижувався. Якщо під час кампанії 1991 р. фактично не фіксувалося істотних адміністративних перешкод протягом кампанії чи фальсифікації під час встановлення результатів голосування, то вже у 1994–1998 рр. відбувається зародження і підсилення феномену, названого пізніше “адміністративним ресурсом”. На президентських виборах 1999 р. і, особливо, на парламентських виборах 2002 р. вплив адміністративного ресурсу став надзвичайно потужним.

На довиборах 2004 р. адміністративний ресурс стає тотальним та інтенсивним. Набір інструментів є напроцуд простим, як показали вибори мерів деяких міст у різних регіонах України. Або кандидати від опозиції знімаються з виборів (Суми, Ромни), або відбувається фальсифікація при підрахунку голосів (Мукачеве), або вибори визнаються недійсними через суд (Боярка).

Рівень розвитку електоральної демократії в Україні станом на 2004 рік призвів до того, що виборче право громадян перетворилося у фікцію: практично в усіх випадках переможець виборів заздалегідь відомий, і це саме та особа, яку визначає виконавча влада. Така ситуація призводила до подальшої деградації відносин між владою і суспільством та зневіри громадян у демократичних інститутах. Паралельно визрівали підвалини масової незгоди та протесту, що виявились пізніше під час революційних подій листопада–грудня 2004 року.

В умовах, коли вибори були фіктивними, провідним політичним акторам не було сенсу налагоджувати демократичні канали комунікації з суспільством та шукати шляхів покращення власної репутації для того, щоб отримати суспільну довіру, матеріалізовану в голосах виборців.

Влада загалом дуже мало залежала від результатів народного волевиявлення у будь-якому форматі. Прикладом цьому стали парламентські вибори 2002 року, в ході яких урядові партії та блоки (“За Єдину Україну” та СДПУ(о)) разом отримали біля 18% голосів, тоді як опозиційні партії — майже 60% голосів. Але такі результати жодним чином не похитнули панівного становища тих ПЕГ, що перебували на той момент при владі.

Своєрідною точкою біфуркації кризи електорального процесу в Україні стали президентські вибори у жовтні–листопаді 2004 року, що позначились не тільки нечесною, брутальною та несправедливою кампанією, але і прямими масовими фальсифікаціями під час другого туру 21 листопада. Авторитетні місії міжнародних

⁴⁰ Комітет виборців України. Річні звіти // http://www.cvu.org.ua/?menu=yreport&po=doc&doc_type=654&lang=ukr

спостерігачів визнали, що ці вибори повністю не відповідали демократичним стандартам⁴¹. Масові протести громадян України змусили владу шукати компромісів. Врешті, Верховний Суд України 2 грудня визнав результати повторного голосування 21 листопада недійсними і постановив повторити голосування 26 грудня.

Переголосування 26 грудня, проведене за принципово іншої політичної атмосфери, створеної Помаранчевою революцією, засвідчило переконливу перемогу кандидата від демократичної опозиції Віктора Ющенка та ознаменувало завершення кризи електорального процесу в Україні.

У пошуках свободи медіа

Право громадян України на вільне висловлення думки та отримання достовірної інформації про політичний процес довгий час зазнавало утисків, причиною чому був специфічний спосіб опанування інформаційного простору з боку ПЕГ.

ПЕГ як групи інтересів перестали відігравати роль зв'язки між суспільством та владою, оскільки стали частиною влади. Відповідно ПЕГ є незацікавленими в інститутах, що забезпечують *прозорість і підконтрольність політики суспільству*. Жертвами авторитарних тенденцій стають мас-медіа, що концентруються в руках ПЕГ, які розглядають медіа-сектор як інструмент власного PR. Як наслідок, медіа перестають відігравати суспільно значущу роль — бути носієм всебічної інформації і засобом комунікацій в суспільстві. Тенденція використання медіа як інформаційного додатку ПЕГ стає всезагальною. Оскільки ж інформаційна політика провідних ПЕГ в абсолютній більшості випадків є формою вияву лояльності до влади (частиною якої є відповідні ПЕГ), то споживачі відповідних медіальних ресурсів мають змогу отримувати в основному викривлену, однобічну інформацію про суспільно значущі проблеми України.

Зрощення влади і бізнесу означає граничну обмеженість вільних капіталів, які мали б інвестуватися в медіа-сектор як окремий сегмент національного бізнесу.

В Україні часів Кучми створилася неприродна ситуація поділу медіа-простору на “провладний” та “опозиційний” з відчутним домінуванням першого. Натомість незалежних медіа, які слугували б справжнім інформаційним посередником і не залежали від точок зору лідерів політичних сил, було обмаль. В основному йшлося про декілька реально незалежних газет, а також низку інтернет-медіа, тоді як радіо та телебачення контролювалися ПЕГ, тобто владою.

Незважаючи на формальну належність до приватного сектора, такі медіа (до яких, наприклад, належать загальнонаціональні телеканали “Інтер”, “1+1”, “Новий”, “ICTV”, “СТБ”) контролювалися владою, оскільки їхні власники повністю інкорпоровані у владу, є її невід’ємними частинами. Таким чином відбулося неформальне одержавлення приватних медіа (що укупі з великою кількістю державних ЗМІ створило доволі герметичний інформаційний простір).

Міра плюралістичності згаданих ЗМІ визначалася поточними інтересами власників та їх місцем у владній ієрархії (звідси — різний ступінь “свободи” редакційної політики), але загальна установка на лояльність особисто президенту ніколи не піддавалася сумніву.

⁴¹ Nations in Transit 2005. — Freedom House, 2005 // <http://www.freedomhouse.org/research/nattransit.htm>

Медіа-сектор в Україні виявився найбільш чутливим до викликів утвореної тут суспільно-політичної системи, заснованої на домінуванні ПЕГ. Саме у сфері ЗМІ згубний вплив системи на фундаментальні демократичні інститути став найбільш відчутним: йдеться не лише про порушення прав громадян на доступ до всебічної інформації, але і про фактично запроваджені обмеження на професію для політичних журналістів. Великий суспільний і міжнародний резонанс викликали факти насильства проти журналістів. Справа Георгія Гонгадзе, вбитого у 2001 році, стала одним з ключових факторів занепаду репутації України (і насамперед її вищого керівництва) на міжнародній арені.

У 2003 році Freedom House вперше визнав Україну невольною країною за критерієм стану мас-медіа. Раніше Україна оцінювалась як частково вільна.

Отже, аналіз стану демократичних інститутів в Україні часів Кучми за критерієм свободи мас-медіа засвідчував глибину вад існуючої тут системи відносин між панівною верствою та суспільством.

Фундаментальні зміни, викликані подіями листопада–грудня 2004 року, істотно позначились на оздоровленні інформаційного клімату і, зокрема, відновленні повноцінного професійного суспільно-політичного мовлення на провідних телеканалах. Власне, революція в українських медіа відбулася в останні дні листопада 2004 р., коли журналісти та топ-менеджмент провідних київських ЗМІ виявили активний протест проти продовження політики “темників”.

У деяких випадках розрив із системою попередніх неформальних зобов’язань був радикальним і повним — наприклад, на найбільш рейтинговому телеканалі “1+1”. В інших випадках (канал “Інтер”, “ІСТV”, “1-й Національний”) інформаційна політика стала більш збалансованою, однак вплив інвесторів, наближених до президента Кучми, зберігся. У грудні 2004 р. єдиним масовим телеканалом, якій репрезентував точку зору виключно оточення Януковича, залишилася ТРК “Україна”, що належить найбільшому донецькому олігарху Ринату Ахметову.

Подібні процеси відбулися і в друкованих ЗМІ, зокрема, подача політичних новин у провідних київських таблоїдах “Факты” та “Сегодня”, що належать відповідно Віктору Пінчук та Ринату Ахметову, стала більш виваженою.

Втім позитивні зміни, викликані Помаранчевою революцією, не знімають усіх проблем українських медіа. Усунення прямої цензури — лише перший крок до побудови системи незалежних ЗМІ. Без створення громадських ЗМІ, незалежних від ПЕГ, без формування повноцінного медіа-бізнесу як окремої та самодостатньої бізнесової галузі, без забезпечення прозорості відносин власності на медіа процес трансформації залишатиметься незавершеним.

Проблеми у галузі юстиції та верховенства права

Україна не забезпечує своїм громадянам повноцінного захисту фундаментальних громадянських прав — порушення набули масового характеру, про що свідчать оприлюднені у 2002 та 2003 роках доповіді Уповноваженого ВР з прав людини Ніни Карпачової.

Найбільш масовим порушенням, за оцінками омбудсмена, є невиконання (несвоєчасні виплати) заробітної платні. Відзначається, що маніпуляції з фондом заробітної платні довгий час слугували одним з основних способів накопичення матеріальних ресурсів ПЕГ та отримання надприбутків. І хоча останніми роками даний негативний феномен

став менш масовим, все ж значна кількість підприємств, контрольованих ПЕГ, наприклад у вугільній галузі, практикують не виплати або суттєві (кілька місяців) затримки зарплати.

Реформа системи судочинства знаходиться на початковій стадії. Змін зазнала структура судової системи, але поки що — не механізми її функціонування.

Суди в Україні не готові на сьогодні повноцінно виконувати роль гаранта прав та свобод громадян, зокрема, прав власності. Суб'єкти великої власності таким чином позбавлені дієвих інструментів захисту власності тими методами, що використовуються в демократичному світі. Це змушує їх шукати інших методів.

Корупція судочинства, таким чином, зумовлена тим, що суди стають інструментом бізнес-конкуренції — від малого бізнесу до рівня ПЕГ. Низька зарплата та відповідна правова культура суддів виступають тут поживним ґрунтом. Однак основним спонукальним мотивом є зацікавленість провідних ПЕГ (а разом з ними і влади загалом) у збереженні корупційних схем розв'язання як політичних, так і майнових диспутів.

Хабарництво важливий, але не єдиний інструмент такої корупції — неодмінною умовою для успішного використання української системи судочинства є адміністративний ресурс. Значного “успіху” в конкурентних змаганнях досягають ПЕГ, що найбільш інтенсивно вживлені у виконавчу владу.

Те ж саме стосується органів прокуратури та МВС, контроль над якими є “заповітною мрією” будь-якої української ПЕГ. Як відомо, саме прокуратура та міліція неодноразово використовувались для з'ясування стосунків між ПЕГ, аж до знищення окремих угруповань. Найбільшою ПЕГ, знищеною та перерозподіленою за безпосередньої участі правоохоронних органів, була бізнес-імперія Павла Лазаренка.

В Україні винайдено чимало способів прямого використання системи судочинства в інтересах окремих ПЕГ. Наприклад, спрямування судової справи до заздальгідь визначеного підконтрольного суду. У пресі неодноразово публікувались факти, що свідчили про прийняття замовлених рішень, наприклад, Печерським (м. Київ), Сихівським (м. Львів) та Мукачівським міськрайонним (Закарпаття) судами. І це стосується лише резонансних політичних справ, тоді як замовлених рішень в економічній галузі значно більше.

Крім того, навіть якщо судова система спрацьовує у відповідності з правом, це ще не гарантує виконання прийнятого судом рішення. Однією з найбільших проблем українського судочинства залишається імплементація судових рішень, якщо, знову ж таки, прийняте рішення не підкріплене відповідним адміністративним ресурсом.

Отже, відчутні проблеми з розвитком демократичних інститутів в Україні (а інколи йдеться і про деградацію таких інститутів), зумовлені в тому числі “операційним кодом” провідних ПЕГ, котрі вибудували систему непрозорої підклимної конкуренції, яка дозволяє їм брати участь у розподілі матеріальних благ через використання державної влади, що склалася в Україні під час правління президента Кучми. Така система забезпечувала маргінальний статус України загалом у системі міжнародних відносин, низьку репутацію держави та невідповідний її потенціалу рівень соціально-економічного розвитку.

Після зміни влади перед Україною постає завдання використати потенціал чітко висловленого суспільного запиту на новий тип відносин між владою та суспільством, між бізнесом та владою.

Тіньові суспільно-політичні процеси і політико-економічні групи

Тінізація суспільних процесів вже тривалий час оцінюється вітчизняними і зарубіжними експертами, науковцями, представниками політичної еліти як один з головних бар'єрів, що стримує зусилля по оптимізації державного управління, забезпеченню сталого суспільного розвитку. Розуміння необхідності опанувати тіньові процеси і спроби це здійснити має досить тривалу і, в цілому, безуспішну історію. При цьому відзначимо різку невідповідність між усвідомленим на різних рівнях ступенем реальних і потенційних загроз, очікуваних від тіньового сектора, та фактичною відсутністю адекватних зусиль по їх нейтралізації. Політико-економічні утворення пов'язують із тіньовими процесами в українському суспільстві, і генетичні корені — ПЕГи стали найбільш розвинутим продуктом економічної і політичної тінізації, а також умови їх існування і розвитку, адже саме системна тінізація дозволяла їм зберігати непропорційний політичний вплив і претендувати на конструюючу роль у соціумі.

Надалі під тіньовими ми позначаємо процеси, які не є офіційно формалізованими, нормативно обумовленими, публічно визнаними, проте які реально відбуваються і спричиняють помітний вплив на існуючу конфігурацію політико-правової системи країни.

Тінізація — комплексний суспільний феномен

Перш ніж оцінити взаємозв'язок між тінізацією українського суспільства і українським олігархатом, відзначимо своє розуміння тіньових процесів та їх значення для української політики, економіки, культурного, інформаційного, соціального життя.

Можна говорити про певну стереотипію в сприйнятті та оцінках тіньових явищ, що виявляється і на рівні еліт, і на рівні громадської думки. Полягає вона в першочерговості оцінки тінізації як проблеми економічного характеру. Такий погляд, у першу чергу, зумовлений визнанням первинності саме тіньових економічних процесів щодо виявів аналогічного порядку в інших суспільних вимірах. (Можна це пояснити як, з одного боку, виявом економцентричності промарксистської інтелектуальної традиції, так і, з іншого, визнанням, що тіньова економіка є загальнопоширеним у сучасних суспільствах феноменом. Соціуми відрізняються в цьому сенсі за масштабами явища, а не за критерієм його наявності чи відсутності).

Тінізація економіки розцінювалась як реальна загроза на різних рівнях: як політичних, так і аналітичних. Під час останньої виборчої кампанії головний кандидат від опозиції активно послуговувався фактом наявності масштабної тіньової складової в економічній царині як одним із головних аргументів для критики економічної і політичної спадщини Л. Кучми⁴³. При цьому в якості головних “агентів тіні” малися на увазі українські олігархи.

Визнання частки тіньового сектора в ВВП, співмірного за об'ємом з масштабами офіційної економіки, стало вже фактом, що не потребує спростування. Різноманітні оцінки, що ґрунтуються на відмінних методиках вирахування, свідчать, що останніми

⁴³ Кандидат в президенти В. Ющенко в своїх публічних заявах та виступах постійно вів мову про 55% економіки, що перебуває в тіні.

роками обсяги економічної тіні перебувають на межі реальної загрози національній безпеці. Експертами відзначалось значне зростання цього показника в 1994-1995 рр. Це період, або безпосередньо відповідний або гранично близький часу початку нарощування бізнесових м'язів за рахунок політичної підтримки більшістю нинішніх вітчизняних олігархів (Див: Теневая экономика и организованная преступность в Украине: современное состояние и проблемы борьбы с ними // “Зеркало недели”. — 1996. — 10 февраля)⁴⁴. Після цього періоду ситуація стабілізувалася на рівні 40–60% від об'єму ВВП⁴⁵.

Критичні обсяги тіньових явищ в економіці зумовлені ще радянською історичною спадщиною, коли функціонування т. зв. “адміністративного ринку” відкривало широкі можливості для ведення несанкціонованої радянською системою підприємницької діяльності. Проте серед верхівки олігархату пізнього кучминського періоду “цеховиків” вже не було. Серед представників цієї “касти” до великого бізнесу за часів колишнього президента з певною мірою умовності можна віднести Олександра Волкова та Вадима Рабиновича, які в радянські часи навіть відбували ув'язнення за несанкціоновану тоді підприємницьку діяльність.

Однак на стрімке зростання тіньового сектора в економіці безпосередньо вплинули загальні трансформаційні процеси, що пов'язані із набуттям Україною статусу суверенної держави, спробами економічних перетворень, зокрема приватизацією, лібералізацією цінової політики, дерегуляцією і т.д..

Вже для радянського періоду характерна наявність тіньової політики як явища досить розвинутого і відчутного в суспільстві. Сама пізньорадянська модель авторитаризму передбачала і наявність впливових неформальних практик, і їх позапублічність. Однак рівень, коли політичний і економічний виміри тінізації набули стійких, взаємообумовлених, по суті, симбіотичних зв'язків, встановився в Україні у другій половині 90-х і на сьогоднішній день постійно вдосконалюється. В останні роки, на наш погляд, відбулась суттєва видозміна в системі тінізації українського суспільства. Полягає вона в тому, що “локомотивом” тіньових суспільних процесів стали тіньові політичні процеси. Передусім на неформальному політичному рівні породжуються базові імпульси, приймаються резонансні рішення, реалізуються інтереси, які не лише консервують рівень тінізації соціуму, але й сприяють його подальшому зростанню. Зламати цю тенденцію простою зміною осіб у верхніх ешелонах влади чи навіть тотальною кадровою чисткою в органах державної влади, на наш погляд, є завданням малореальним. Адже масштабні тіньові процеси в економіці та політиці безпосередньо спричинили формування феноменів тіньового права, тіньової етики та моралі, тіньової культури, тіньових стандартів мови та комунікації тощо.

Діяльність, так чи інакше пов'язана з тіньовою сферою, стала не просто звичайною на мікрорівні соціуму, вона впевнено перетворюється в невід'ємний елемент практик повсякдення абсолютної більшості українських громадян. Малий і середній бізнес, який складав основу соціальної бази авангарду Помаранчевої революції, теж великою мірою охоплений тіньовими процесами. Звичайно, роль долучення до тіньових процесів для різних сегментів українського суспільства не є одномірною і не однозначно ними рефлектується. Проте вже сама констатація охоплення тим чи іншим різновидом тіньових відносин практично всіх активних українських громадян, як мінімум, означає

⁴⁴ Див: Теневая экономика и организованная преступность в Украине: современное состояние и проблемы борьбы с ними // Зеркало недели. — 1996. — 10 февраля.

⁴⁵ Безрученко В. Вихід з тіні // Дзеркало тижня. — 16 серпня. — 2003.

недостатність і, можливо, непродуктивність хірургічних рецептур виведення соціуму із “тіньової залежності”. Навпаки ж, у цьому сенсі актуалізується значення заходів складного терапевтичного характеру.

Рівень, характер, зміст тінізації українського суспільства дає підстави для того, щоб говорити про наявність феномена тіньового суспільства.

Масштаби, системність, тривалість і стабільність присутності тіньових процесів у ключових сферах організації суспільного життя дозволяють засвідчити їх глибоко проникаючий, комплексний характер. Суспільна тінь перетворилась не лише на цілком актуальну, паралельну щодо офіційних процесів та інституцій реальність, але й досить результативно виявляє організуючі, структуротворчі амбіції щодо останніх.

Провідний російський дослідник проблематики вважає, що коли “тіньові відносини проникають у ту чи іншу неекономічну галузь..., це означає, що там прокладає собі шлях якась версія ринкових відносин”⁴⁶. Це означає, що тут починають діяти відносини купівлі-продажу і саме вони зумовлюють відносини в цих сферах. Проте існуючі офіційні “правила гри”, передусім, законодавство, суттєво обмежують здійснення відповідних інтеракцій у вигляді настільки доцільному, щоб задовольнити потреби та інтереси їх учасників. При цьому дотримання офіційних “правил гри” не є виключною умовою поведінки учасників подібних ринків, і вони або порушують регламентовані правила, або віднаходять простір ними не охоплений і в цей спосіб реалізують свої інтереси та потреби.

Подібним чином виявляється, на наш погляд, базова суспільна функція тіньових процесів — компенсаційна: через неформальні процедури, взаємодії, практики офіційні чи неофіційні суб’єкти та інституції досягають найбільш оптимального для себе становища. Формальні процедури, взаємодії, практики, в тому числі забезпечувані державою, або не дозволяють, або ж заперечують можливості реальної самореалізації таких суб’єктів та інституцій.

Тіньова складова суспільної реальності в більшості випадків оцінюється як негативний для суспільного розвитку чинник, що потребує цілеспрямованого обмеження і максимально можливої нейтралізації. Тіньова діяльність не є автоматично діяльністю протизаконною, а тіньові відносини кримінальними. Проте тіньовий простір є сприятливим для нелегальних дій і, почасти, таким, що включає в себе протиправні складники. Якщо поглянути з іншого боку, то всі вияви організованої кримінальної діяльності в цілому вписуються в модель тіньових відносин. Таким чином, тіньове суспільство часто розглядається як “сприятлива сфера як для бандитизму, так і тероризму...”⁴⁷.

Тіньові процеси передбачають прихованість як від держави, так і від суспільства, як нелегальність, так і непрозорість, непублічність. Разом з тим і держава, і суспільство в цілому тією чи іншою мірою є зануреними в тіньові процеси.

На сьогоднішній день тіньові суспільно-політичні, соціальні, економічні, культурні процеси претендують на роль каркасу, несучої конструкції новітніх процесів, що відбуваються в українському суспільстві. У метафоричному вигляді це можна виразити через образ підводної частини айсберга, без якої і рівновага, і можливість руху, і саме існування цього об’єкту неможливі.

⁴⁶ Рывкина Р. От теневой экономики к теневому обществу // Pro et contra. — Зима 1999. — Т. 4. — №1 — С. 30.

⁴⁷ Федоров А. Из тени в свет перелетая // Украина и мир сегодня. — 2004. — 10 жовтня.

Становлення громадянського суспільства і ПЕГ в інтер'єрі суспільно-політичної тінізації

Реальні соціальні та політичні актори та інституції існують у середовищі, де відсутня чітка демаркація між офіційними суспільно-політичними процесами та процесами тіншового змісту. Деформуючий ефект тінізації помітно позначається на розвитку інституцій традиційно демократичного характеру. Зважаючи на універсальність і масштаби тіншових процесів в українському соціумі, природно, що вони сягнули своїм впливом й такого самобутнього і важливого для політичного і цивілізаційного самовизначення України явища, як становлення української версії громадянського суспільства.

Громадянські інституції різних форматів — “добровільні громадські об'єднання: економічні, культурно-мистецькі, освітні, благодійні, а також рухи й політичні партії (особливо — на низовому рівні або на початкових стадіях своєї діяльності), незалежні засоби масової інформації, усі інші осередки формування громадської думки, суспільної ініціативи й народного волевиявлення”⁴⁸ в той чи інший спосіб занурюються у тіншовий суспільний простір. Як мінімум, певні аспекти, характерні для суто тіншових практик (наприклад, тіншова зайнятість чи маніпуляції зі сплатою податків), досить поширені в діяльності організованих осередків громадянського суспільства. Визначальною причиною поширення тінізації і на цю, органічно зорієнтовану на публічність сферу, на наш погляд, стала навіть не всепроникливість тіншових явищ, а модель відносин, що склалася між українською владою та інституціями громадянського суспільства.

Для представників владних еліт у політичному режимі другого терміну правління Л. Кучми характерним є сприйняття зростання потенціалу політичної активності громадянського суспільства як виклик власному пануванню. Фактичне ототожнення інтересів правлячої еліти з інтересами української держави зумовили сприйняття практично будь-якої критичної політичної громадянської позиції як опозиційної.

Стрімке зростання уваги до діяльності одного із найбільш динамічних секторів громадянського простору — неурядових організацій (НУО) — стабільно ініціювалось або підтримувалось владними елітами з наближенням чергових виборів. Взимку 2002 року під час виборчої кампанії до парламенту та місцевих представницьких органів влади виникла бурхлива дискусія, спричинена оприлюдненням в мас-медіа тексту за підписом тодішнього лідера провладного передвиборчого блоку “За Єдину Україну!” Володимира Литвина. Цей матеріал, що являв собою, доповнений деякими вітчизняними акцентами, конспективний виклад вже раніше опублікованої гостро дискусійної статті відомого американського політолога Т. Карозерса, на офіційному рівні підтримав кампанію проти т. зв. “грантоїдів”. Так в українській олігархічній пресі почали називати НУО, що отримували для реалізації своїх окремих проектів фінансові ресурси від закордонних, в першу чергу європейських та північноамериканських, благодійних фондів та організацій.

Авторська частина тексту В. Литвина “Громадянське суспільство: міфи та реальність”⁴⁹, яка стосувалася “українського матеріалу”, є індикатором уявлень олігархічних еліт про громадянське суспільство, його роль у політичному розвитку країни та особливості відповідних вітчизняних процесів.

⁴⁸ Колодій А. Сутність громадянського суспільства і механізми його впливу на політику. Доповідь на заключній регіональній конференції проекту “Чемпіони громадянського суспільства”. — Львів. — 8 лютого 2003 р. // <http://www.politics.lviv.ua/society.html>.

⁴⁹ Див: “Громадянське суспільство: міфи та реальність”. — Дзеркало тижня. — 2002. — 26 січня.

Автори тексту від імені В. Литвина намагались “українським матеріалом” проілюструвати загальну спробу спростувати найбільші міфи про громадянське суспільство. Дискутуючи з міфом, що “громадянське суспільство переслідує благородні цілі”, як приклад зворотнього приводиться діяльність т. зв. “Луганської бригади”. Це цілком кримінальне утворення тлумачилось “як складова частина громадянського суспільства”. У такий спосіб від імені чільного представника правлячої еліти відбувається ототожнення інститутів громадянського суспільства із структурами організованої злочинності або, як мінімум, допускається, що тіньові кримінальні утворення можуть бути віднесені до громадянських.

У кінці 2003 року, перед початком наступної електоральної кампанії, в українському політикумі піднялася нова хвиля критики НУО, що матеріалізувалася в створенні тимчасової слідчої комісії Верховної Ради з питань встановлення фактів закордонного втручання у фінансування робочих компаній. Хоча комісію й очолив представник фракції КПУ в ВР В. Мішура, проте представники провладних політичних сил не приховували своєї безпосередньої зацікавленості в її наявності і роботі. Об’єктом уваги комісії, передусім її голови, стала проблема спонсорської підтримки проєктів НУО з іноземних (європейських і північноамериканських) джерел, яка тлумачилась як втручання у внутрішні справи та загроза національним інтересам та безпеці країни. Хоча за рік роботи “комісія В. Мішури” так і не надала серйозних, переконливих свідчень відповідності діяльності НУО тим загрозам, які озвучувались при створенні цього парламентського органу, періодична поява в інформаційному просторі викривальних риторичних, по суті, дискредитаційних заяв і звітів його голови сприяла зростанню напруги і недовіри у взаєминах між українськими НУО та українською державою. Ця тенденція стрімко посилювалася після серії обшуків, що були проведені представниками правоохоронних органів в офісах ряду громадянських ініціатив та серед їх активістів з метою пошуку доказів, які б підтверджували терористичну спрямованість їх діяльності.

Безумовно, погодившись з Литвином — Карозерсом, громадянське суспільство, становлення якого відбувається в тісному зв’язку з драматичними трансформаційними процесами, не може не мати родимих плям та генетичних споріднень з різноманітними суперечливими, в тому числі й паталогічними, явищами. Зокрема, проблема фінансування НУО, які за своїми засадничими параметрами мають статус неприбуткових, є, можливо, наріжним каменем для визначення і поточного стану, і перспектив розвитку громадянського простору в країні. Проте практикований за часів правління президента Л. Кучми курс на рецесію виявив громадянської активності, в тому числі і через їх публічну вульгаризацію, не тільки не відповідає офіційно проголошуваним демократичним цінностям, але й суперечить ефективному державному менеджменту.

Разом із загальною лінією попереднього політичного режиму на спростування значущості громадянського суспільства певними його акторами в останні роки активно почали здійснюватися кроки на формування альтернативного вже наявному громадянського простору. Саме деякі олігархічні ПЕГ стали ініціаторами цих кроків. При цьому ПЕГ використовують послуги вже наявного підконтрольного їм сектору, що традиційно пов’язується з громадянським суспільством — недержавних засобів масової комунікації. Найбільш виразний у цьому напрямі приклад — діяльність по реалізації своєрідної програми формування іміджу відкритості і толерантності до демократії, що проводилася останнім часом з боку групи “Інтерпайп”.

По суті ж, йдеться про стимулювання чи навіть штучне вибудовування сурогатного громадянського простору, квазігромадянських структур, які б виконували сервільні функції щодо великого капіталу. Як законодавчо обумовлена, так і реально наявна

ситуація із благодійницькою діяльністю вітчизняного капіталу в цьому напрямі, спонсорської підтримки громадського сектора така, що не дозволяє оцінювати приклади подібних інвестицій як сприяння самоорганізації українських громадян у групи по реалізації спільних інтересів. Інтереси інвестора здебільшого і визначають інтереси інвестованого ними проекту. Таким чином, відбувається перенесення інтересів ПЕГ у форму громадянської активності.

Громадянське суспільство та суспільство тіньове в більшості проявів останнього є взаємно чутливими також через близькість своєї природи — обидва феномени є результатом реалізації потенціалу групової самоорганізації громадян України. Ціннісні вектори та суспільна цінність такої самоорганізації в кожному випадку суттєво відрізняються. Громадянське суспільство іноді розглядається як проект, що потребує спеціальних зусиль або сприятливих умов для його реалізації. Тіньове суспільство ж сприймається через призму своєїрідної подвійної моралі — переважна більшість політичних і суспільних акторів демонструють офіційне відношення до нього як до неочікуваного і нетолерованого ними продукту структурування соціуму, але при цьому ті ж самі актори без особливих застережень вступають у тіньові відносини.

До найбільш характерних перехрещень діяльності неурядових інституцій з тіньовим простором, підтримуваним ПЕГ, можна віднести:

- непублічну співпрацю з окремими політичними силами;
- залучення до лобювання інтересів окремих політико-економічних угруповань;
- участь у тіньових схемах політичного, передусім передвиборчого, фінансування;
- участь в маніпуляційних інформаційних кампаніях.

У той же час зазначимо, що, незважаючи на помітну залученість до тіньових процесів в українському соціумі, громадянське суспільство є не тільки однією з найбільш відкритих сфер, але й одним із найбільш ємких резервуарів можливостей для сприяння успішному курсу на детінізацію України.

Штучно проведена детінізація може порушити органічність процесів, що мають місце на різних рівнях суспільної організації. Подолання критичних показників тінізації українського суспільства може бути малопродуктивним, коли завищені сподівання покладатимуться на одноразові партикулярні програми. Наприклад, запровадження лімітованої певним періодом податкової амністії, на думку експертів, може викликати зворотній ефект — підвищення стимулів тінізації через появу очікувань, що майбутні ухилення від податків можуть теж бути пробачені⁵⁰.

В останньому посланні президента Л. Кучми українському парламенту цілком справедливо зазначалося, що “тіньова складова суттєво впливає на неекономічні сфери: політику, соціальні відносини, морально-психологічний клімат у суспільстві, громадську свідомість”⁵¹. Показово, однак, що в згаданому документі ставляться завдання виключно економічної детінізації, чому й присвячена окрема тематична доповідь. На наш погляд, обмеження деструктивних впливів тіньових явищ на український соціум сепаратно, в якійсь окремій галузі суспільного життя, є малореалістичним з точки зору повноти

⁵⁰ Налоговая амнистия должна быть долгострочной // Выступление участников профессиональной дискуссии “Проблемы перераспределения собственности и легализации теневых капиталов в Украине”. — Зеркало недели. — 2004. — 15мая.

⁵¹ Послання Президента України до Верховної Ради України “Про внутрішнє і зовнішнє становище України у 2003 році” // <http://www.president.gov.ua/officdocuments/officmessages/blanks2/242183649.html>.

виконання, а також малопродуктивним з огляду на вирішення проблем по загальній детінізації суспільства.

Новій владі, новим правлячим елітам при формуванні власного політичного курсу варто врахувати чинник тінізації суспільства як одну з головних проблем, нерозв'язання якої серйозно блокуватиме реалізацію потенційних реформаторських програм. Без позитивної динаміки в детінізації суспільно-політичних процесів Україні буде вкрай складно досягнути поставлених завдань в проектах реформ політичної, адміністративної, судової, військової систем, місцевого самоуправління і т.п. Тіньова складова здатна й надалі призводити до дисфункціональності у виконанні подібних проектів, коли результати їх реалізації можуть виявитися цілком відмінними, а то й протилежними тим, що планувалися.

Необхідно чітко визнати, що проблема детінізація не обмежується економічними заходами та результатами, а передбачає здійснення спеціальної комплексної програми по обмеженню деструктивних впливів тіньових процесів на українське суспільство. Як на рівні інструментарію, так і в методології та ідеології подібної програми має бути враховано взаємопов'язаність різних рівнів та виявів тіньових явищ. Скажімо, виключно законодавчими чи політичними рішеннями нереально обмежити масштаби корупції в суспільстві. Для цього, як мінімум, варто долучити інформаційні та освітні кампанії, що сприяли б відторгненню цього явища на рівні суспільної моралі. Крім того, антикорупційна кампанія приречена без реформування адміністративної чи податкової системи, загальної демократизації процесів прийняття рішень.

Таким чином, протидія та обмеження тінізації суспільства передбачає наявність спеціальної стратегії, яка б включала в себе комплекс кроків на різних суспільних і політичних вимірах.

Для підсумкового успіху система заходів по обмеженню масштабів та впливовості тіньових чинників не повинна бути виключно державною ініціативою. Враховуючи, що в тіньові процеси залучено абсолютну більшість суспільних суб'єктів, а в соціумі в цілому досить лояльно сприймаються тіньові практики, знайти зацікавлених союзників у суспільстві для нової влади вкрай важливо, але й при цьому досить складно.

Саме таким партнером для розробки й реалізації стратегії протидії суспільній тінізації може стати організоване громадянське суспільство. Забезпечення громадянського контролю, відкритості процесів, чесності і конкурентності процедур, пов'язаних з роботою органів державної влади, є традиційними завданнями, які ставлять перед собою неурядові інституції країни. Важливим завданням є залучення широкого кола громадських організацій до протидії тінізації, створення на їх базі громадянської мережі контролю за рівнем транспарентності роботи державних органів та державних посадовців, а також сприяння утвердженню в суспільстві верховенства права та поваги до закону.

ПЕГ та вибори президента України у 2004 році

Для майбутнього ПЕГ, які були народжені за Л. Кучми і склали базову опору його панування в останній період, вирішального значення набули вибори-2004, коли мала змінитися фігура глави держави. Участь українського олігархату у виборчому процесі, а також наступний революційний розвиток ситуації в країні позначили контури цього майбутнього в цілковито нових фарбах і сценаріях. Усі провідні вітчизняні ПЕГ більшою чи меншою мірою були долучені до кампанії, і на всіх них, без виключення, відбулися її фінальні підсумки.

Спроби винайти можливості подовжити “кучмоцентричність” політико-економічної моделі через внесення змін до Конституції чи інші хитромудрі політичні комбінації до літа 2004 року зійшли нанівець. Після провалу голосування з приводу корекції Конституції 8 квітня стало цілком очевидним, що осінні вибори президента відбудуться за “повноцінною версією”. Це також означало, що розпочалась боротьба за принципом “три з нульовою сумою”, коли переможець отримує все, а його конкуренти все втрачають. У всякому випадку, саме так сприймалась ситуація владними елітами і, в тому числі, представниками вищої ліги українського бізнесу. Таке сприйняття і усвідомлення моменту й породило проект “єдиного кандидата від влади”.

До початку виборчої кампанії 2004 року українським олігархічним групам не вдалося завершити процеси, які б після зміни політичного режиму убезпечували їх позиції від діяльності нової влади. Більше того, російський прецедент “подолання олігархії” включає до альтернатив взаємин нової влади з провідними ПЕГ також і можливість “війни на знищення”.

Президентські вибори відбулися в час, коли провідні українські ПЕГ не вирішили повною мірою ключових проблем цього етапу свого розвитку — ні внутрішніх організаційних, ні політичних, ні стратегічних.

По суті, лише “Інтерпайп” досяг відповідності критеріям ведення т. зв. “системного бізнесу” як компанія, яка орієнтується на ведення комплексного трубного бізнесу. Але і у цієї ПЕГ теж вистачає активів, які не пов’язані із головним профілем корпорації і були отримані внаслідок використання можливостей перебрати їх під свій контроль, а не через їх доцільність для бізнесу.

Донецькі утворення — СКМ та ІСД, маючи подібні орієнтири, втратили багато часу на процеси “з’ясування й розмежування” власності. Хоча група Ахметова й зібрала активи підприємств, що заповнюють весь технологічний ланцюг металургійного виробництва, і спостерігачі почали говорити про реальність існування за цими активами гігантської металургійної ВІНК (вертикально-інтегрованої компанії)⁵², тим не менше на такому організаційному вимірі СКМ ще не запрацювала. Останній відповідний набуток — “Північний ГЗК” у вигляді частини “полюбовно розприватизованого” основними ПЕГ державного холдингу “Укррудпром” — було долучено до арсеналу компанії щойно перед початком президентської кампанії. Підтримка ж свого кандидата коштувала дуже дорого, відібрала багато часу й зусиль в еліті цієї ПЕГ і, головне, не тільки не привела до ситуації “найбільшого сприяння” її інтересам, але й матеріалізувала всі можливі політичні ризики.

У свою чергу ІСД теж брав посильну участь у “великому передвиборчому розпродажу державного майна”, хоча задовольнився другими ролями, зосередившись на просуванні своїх капіталів у Центрально-Східній Європі.

Незавершеною виявилась внутрішня реструктуризація і в “УкрСиббанку”, в групі “Приват”, не кажучи вже про групу “акціонерів УКБ”.

Проблеми логічного завершення внутрішньої реконструкції, пов’язані із необхідністю більш адекватно відповідати завданням ведення виробничого, а не адміністративно-лихварського бізнесу, для кожної з груп безпосередньо пов’язувались з політикою. Політичні узгодження залишались головним інструментом для досягнення майнової укомплектованості тих підприємств, контроль над виробництвом в котрих дозволяв відтворювати тій чи іншій ПЕГ замкнутий технологічний цикл певного масштабу. Технологічна самостійність повинна була стати серйозним підґрунтям для

⁵² Аксенов Ю., Гужва И. Дети газа и стали // http://www.expert.ru/ukraine/current/fpg__6.shtml.

більш-менш означеної господарчої автономії. Залежність від держави, бюрократичного регулювання, звісно, зберігалася б, але в той же час великі корпорації набували б високого рівня автономії у відношенні одна до одної. Після очікуваного закінчення великої приватизації і, відповідно, т. зв. “приватизаційних воєн” для базових ПЕГ важливим було досягти стану мирного співіснування між собі подібними. В умовах, коли сировина знаходиться в руках однієї групи, переробка — в руках другої, енергетичні ресурси — у третьої, а виробництво контролюється іще якоюсь групою, реальністю ставала не стільки взаємозалежність власників різних галузевих ресурсів, скільки можливість тиску один на одного. Причому ті, хто контролював би менш технологічний продукт (наприклад, руду) отримували непропорційно більші можливості тиску на, фактично, конкурентів, що вели б бізнес на готовому металургійному виробництві (скажімо, катанці чи промислових трубах).

Прагнення до широкої автономії і від конкурентів, і від держави стало основним імперативом діяльності українських ПЕГ у 2004 році. Для цього було мобілізовано всі підконтрольні лобістські адміністративні і політичні ресурси. Задля цього великий український бізнес включився у виборчу кампанію. Одночасно широкий корпоративний автономізм у такому вигляді фактично затверджував монопольний статус кількох політико-економічних груп не тільки в економіці, в окремих її галузях, на конкретних ринках, але повинен був би мати схоже відображення і в політичному, і в суспільному житті країни. Згадані зусилля груп великого капіталу готували українській політиці на рівні режиму з відповідним формальним відображенням проект, який ми називаємо “конкурентна олігархія”.

Наголос в цьому проекті на конкурентності — головні сегменти українського олігархату виявляли готовність до співіснування згідно з певними формалізованими чи неформальними правилами гри. В межах обумовлених правил політико-економічні об’єднання могли б взаємодіяти як доповнюючи одне одного, так і конкуруючи між собою. Проте доступ до користування цими правилами міг бути жорстко обмеженим — право бути гравцем у цій системі отримували тільки “свої”. Наявність опозиції за таких умов не відкидалася, але вона грала б виключно декоративно-оздоблювальну функцію. На кшталт уявлень про роль і місце опозиції за Кучми до початку “касетного скандалу” чи нинішньої ситуації з опозицією в Росії та інших авторитарних режимах СНД.

Висунення єдиним кандидатом від олігархату представника однієї із конкурентних груп ставило під певний серйозний виклик конструювання в разі його перемоги такої системи, проте не відкидало її в принципі. Однак, підозри в можливих преференціях “своїм” наклали помітний відбиток на рівні включення різних ПЕГ до кампанії “єдиного кандидата від влади”. Це далось взнаки фактично одразу, коли президентські перспективи Віктора Януковича були поставлені під сумнів штормовою хвилею народного протесту.

У кожній із головних українських ПЕГ була своя форма участі в президентській кампанії, і у них доволі відмінно склалася доля під час Помаранчевої революції, відповідно і наслідки переходу влади від Леоніда Кучми до опозиції виглядають теж неодномірно.

Ринат Ахметов, його політико-економічне угруповання стало, фактично, фінансовим, значною мірою організаційним та інформаційним каркасом формування підтримки в елітах та суспільстві кандидатури тодішнього прем’єр-міністра Віктора Януковича. Важлива роль Ахметова полягала у можливості консолідувати абсолютну більшість “донецьких” ресурсів. Конкуруючи, а почасти і латентно поміж собою ворогуючі політико-економічні утворення, які походили з Донецького регіону, підтримали свого земляка Віктора Януковича. Традиційне для вітчизняного великого капіталу на-

магання диверсифікувати політичні ризики через “покладання яєць” у різні кошики — через домовленості та підтримку кількох претендентів на владу — для донецького чи постдонецького (що є наслідком “міграції” дончан у Київ) бізнес-середовища було максимально обмеженим. Донецький капітал працював на перемогу В. Януковича, і працював за контроль та прямої участі власника СКМ.

На перший погляд, досить несподіваним у своїй відвертості партнером власника СКМ по підтримці кандидатури В. Януковича стала самобутня “група акціонерів УКБ”. Очолювана останнім главою Адміністрації президента Л. Кучми Віктором Медведчуком, ця група переслідувала, очевидно, значно складніші інтереси, ніж прагнення зробити Віктора Януковича повноцінним спадкоємцем Леоніда Кучми. Тим більше, що ця група традиційно була принциповим конкурентом щодо СКМ та інших “донецьких” структур як на символічно-футбольному, так і на цілком практичних бізнесових, політичних, адміністративних рівнях.

Однак саме з боку представників СДПУ(о) було надано комплексну допомогу кандидату з Донеччини, і в першу чергу в площині використання в його кампанії т. зв. “адміністративного ресурсу”. Саме ставка на “адмінресурс” — використання посадовими особами різносторонніх можливостей для агітації та грубого тиску на виборців з метою підтримки означеної кандидатури — стала чи не найголовнішою технологією забезпечення сприятливого для В. Януковича результату. В. Медведчук як керівник Адміністрації президента (АП) мав всі можливості для впливу на вертикаль виконавчої влади на різних рівнях. Крім того, СДПУ(о) була політико-економічною структурою, яка “просунула” максимально можливу кількість своїх представників на різні державні посади по всій країні. Керівництво силових відомств — СБУ та МВС, а також ДПА теж належали до орбіти “особливого партнерства” з В. Медведчуком, що було важливим як з огляду на їх роль в нейтралізації можливостей опозиції, так і на людський ресурс — через АП намагалися забезпечити голосування в підтримку В. Януковича від співробітників цих структур. У цьому сенсі важливим ресурсом групи акціонерів УКБ була підконтрольність через свого однопарцієця-міністра В. Кременя, Міністерства освіти та всіх підлеглих йому ланок і одиниць.

Саме голова АП координував роботу держапарату у відповідності до потреб неформального штабу В. Януковича, який очолював нардеп Андрій Клюєв. Проте сприяння В. Януковичу з боку В. Медведчука та очолюваної ним групи не обмежалося “чистим адмінресурсом” чи політичною і фінансовою допомогою. Як свідчать оприлюднені і ніким не спростовані записи розмов в тіньовому штабі В. Януковича, Віктор Медведчук є безпосередньо причетним до фальшування виборчих протоколів, втручання в роботу електронної системи “Вибори”, схилення до позаправової діяльності по викривленню волевиявлення українських виборців відповідальних посадових осіб, зокрема, тодішнього голови ЦВК С. Ківалова.

Також можна говорити про значну залученість групи СДПУ(о) до зовнішньополітичного забезпечення В. Януковича. Головним чином, мова йде про присутність Росії, у тому числі її президента В. Путіна, в якості суб’єкта українських передвиборчих змагань.

Медійні ресурси групи Медведчука також беззастережно відпрацювали кампанію на боці Януковича. Керівниками пропагандистських машин були керівники інформаційних служб найбільших загальнонаціональних каналів “1+1” (В’ячеслав Піховшек) та “Інтер” (Сергій Мустафін), а також залежний від Медведчука керівник Національної телерадіокомпанії пан Савенко.

Хоча верхівка СДПУ(о) на чолі зі своїм лідером відверто відкрито демонструвала підтримку кандидатури В. Януковича, проте саме В. Медведчук поряд з Л. Кучмою

сприймався як уособлення певної “третьої сили” осінніх змагань за владу. Деякими спостерігачами та аналітиками ця “третя сила” усвідомлювалась як така, що не бажає перемоги жодного з головних конкурентів — ні В. Ющенко, ні В. Януковича. “Третя сила” — це партія, зацікавлена у зриві і відстроченні виборів, а відповідно й переходу влади від Л. Кучми.

Корпорація “Інтерпайп”, яка належить зятю колишнього президента Віктору Пінчуку, теж узяла помітну участь у підтримці кандидатури В. Януковича. Хоча в перший період загострення передвиборчої боротьби В. Пінчук демонстративно відсторонився від її перепітій і навіть оголосив про відхід від політики, необхідність відділити свою бізнесову діяльність від політичної. Щойно по тому під егідою власника корпорації “Інтерпайп” Україну відвідала ціла низка європейських та американських VIP-політиків (щоправда, переважно колишніх) — Дж. Буш-старший, У. Кларк, З. Бжезінський, Р. Холбрук та інші. Всі вони оцінювали передвиборчу ситуацію в країні, наголошували на необхідності чистої, відкритої демократичної виборчої кампанії. Без сумніву, організація візитів мала відіграти важливу роль у формуванні іміджу В. Пінчука та його бізнес-структур як “вхожих у кола сильних світу цього”.

У цей час контрольовані групою В. Пінчука телеканали (ICTV, СТБ, “Новий”) були дещо більш збалансованими в інформаційному відображенні передвиборчих перегонів. Не змінилася особливо ситуація і після формального старту виборчої кампанії. Однак після двох інформаційних провалів для кампанії провладного кандидата — оприлюднення інформації про отруєння В. Ющенко та гротескного “ясного теракту” в Івано-Франківську — медіа-ресурси В. Пінчука було залучено для відкритої пропагандистської битви за рейтинг В. Януковича. Надалі група “Інтерпайп” демонструвала повну й однозначну політичну підтримку В. Януковичу. Про свою прихильність до кандидатури тодішнього прем’єра активно висловлювалися представники контрольованої частини депутатського корпусу. Сам В. Пінчук кількаразово через ЗМІ виголошував ім’я кандидата, за якого він особисто збирався голосувати.

Найбільш одіозним втручанням інформресурсів Пінчука в передвиборчу агітацію було фабрикування і поширення через аналітичну програму “Подробно с Дмитрием Киселёвым” (канал ICTV) інформації про нібито інсценування отруєння кандидата Ющенко. Протягом кількох тижнів поспіль ведучий програми прямо закидав Ющенкові “брехню”, маючи на увазі звинувачення останнім влади у своєму отруєнні. Заради “правдоподібності” зручної для офіційного Києва версії телеканал організував тенденційне інтерв’ю з одним із лікарів клініки “Рудольфінерхауз” Лотаром Віке. Швидке звільнення цього лікаря з клініки після даного інциденту може слугувати непрямим свідченням його корупційної змови із власником ICTV, який особисто відвідував клініку.

З певною умовністю можна говорити, що структури В. Пінчука відповідали за західне крило забезпечення конкурентних можливостей В. Януковича. В цьому розрізі з боку власника корпорації “Інтерпайп” було здійснено кілька акцій із залученням західних спеціалістів по зв’язках із громадськістю, де здійснювалось цілеспрямоване маніпулювання міжнародними інформаційними потоками з антиющенківськими цілями. Такого ж роду технологічна підтримка була надана з боку “олігарха із сім’ї Л. Кучми” вже під час голосування через сприяння діяльності “технологічних місій спостереження”, зокрема тої, яку очолював колишній американський сенатор Карр і яка засвідчила “демократичність і чесність” першого туру виборів.

Сам же В. Пінчук протягом всієї кампанії потрапляв під риторичні удари лідера української опозиції і майбутнього переможця баталій за владу. На багатотисячних мітингах по всій країні, у пресі і в парламенті В. Ющенко постійно критикував саме

“зятя Л. Кучми” за “злочинну” приватизацію металургійного гіганта “Криворіжсталь”. Показово, що у той самий час партнер по бізнес-коаліції з приватизації криворізького комбінату Р.Ахметов В. Ющенком згадувався в цьому сенсі куди рідше.

Перемога Віктора Ющенка тягне за собою глибоку кризу монопольного становища провідних українських ПЕГ, багатство яких накопичене завдяки безпосередній близькості до колишнього президента Леоніда Кучми, і насамперед тих, які найбільш активно брали участь у “електоральній війні” проти “помаранчевої” коаліції. У пострадянській практиці уперше потужна група олігархів за одну мить втратила свій статус, перетворившись на групу звичайних “великих бізнесменів” внаслідок переривання каналів, що пов’язували їх із виконавчою владою.

ПЕГ: проекція після Кучми

Консервативні критики Помаранчевої революції уподобали називати її “повстанням мільйонерів проти мільярдерів”, натякаючи на наявність в оточенні В. Ющенка значної кількості діячів, статки яких перевищують символічну позначку “першого мільйона”.

Номінально, якщо не звертати увагу на динаміку, після Помаранчевої революції українська олігархія дещо змінила і в кілька разів розширила свій персональний склад. При цьому не подоланою залишилась основа олігархічності режиму — найбагатші українці мають завеликий політичний вплив.

Нова влада оголосила про виконання програми відмежування бізнесу від політики. У своїй промові при затвердженні в парламенті на посаді керівника уряду Ю. Тимошенко пообіцяла здійснити тонку і витончену операцію по розділу цих “сіамських близнюків”. Прем’єр-міністр заявила, що подібне завдання є посильним для її кабінету. Однак реальний процес виявився значно складнішим. Уряд за перші місяці свого перебування при владі так і не сформував чіткої програми і не запропонував певну послідовність дієвих кроків у цьому напрямі.

З початком функціонування нового уряду в Україні розпочалися дискусії про реприватизацію. Це тема, через яку нова влада визначається з форматом взаємин із великим капіталом.

Ще під час виборчої кампанії майбутній президент неодноразово заявляв про перегляд у разі його приходу до влади результатів приватизації деяких промислових об’єктів. У свою чергу його опоненти всіляко намагалися сформувати негативний імідж лідера опозиції за рахунок роздмухування суспільної загрози від можливого нового переділу власності. У такий спосіб формувался стереотип: якщо оголосять ініціативи перегляду результатів великої приватизації, то це обов’язково означатиме, що власність буде відібрано в одних ПЕГ, щоби передати її іншим. Під останніми малися на увазі групи, утворені із бізнес-оточення В. Ющенка.

Для нової влади риторика приватизації — це риторика відновлення справедливості, порушеної волюнтаристськими діями попередників, а останні тлумачаться як протизаконні дії — фактично, як “розкрадання” державного майна. Можна вважати реприватизацію, як мінімум, “Криворіжсталі” частиною передвиборчих обіцянок В. Ющенка.

Реприватизація є і економічно, і політично дуже чутливою проблемою. Вже на четвертий день своєї роботи уряд Ю. Тимошенко доручив Фонду державного майна відмінити рішення про продаж “Криворіжсталі”. А ще через кілька днів глава Кабміну після чергового засідання цього органу повідомила про координацію роботи уряду і Генеральної прокуратури з метою визначення переліку підприємств, де процес відчуження

від державної власності відбувався з імовірними порушеннями і де результати приватизації можуть бути оскарженні в судовому порядку. Тоді було названо число “три тисячі” можливих претензій, яке викликало шквальну реакцію в політичному та бізнес-середовищах як в Україні, так і за її межами. Пристрасті мусив гасити президент, який за кілька днів, 15 лютого 2005 р., на міжнародній конференції заявив, що список підприємств, на яких можлива реприватизація, буде “обмеженим та закритим”, тобто після затвердження список не буде поповнюватися новими об’єктами⁵³. За оцінкою відомого українського економіста О. Пасхавера, у разі якщо дійсно відправною буде кількість, близька до 3000, то “фактично потрібно переглянути 42% всеукраїнської приватизації за останні п’ять років”⁵⁴. В тому числі й за роки, коли урядом керував сам нинішній президент країни.

Далі фігурували числа 300, 30. На зустрічі з представниками російського великого бізнесу, що мають свої інтереси в Україні, яка відбулась 17 березня 2005 р., український президент знову уточнив, що подібний список не буде перебільшувати кількох десятків підприємств.

Позбавлені прав та можливостей безпосереднього впливу на владу і на визначення державних рішень, “олігархи Кучми” на початку правління В. Ющенка втратили цей статус і змінили його на “представників вітчизняного великого бізнесу”⁵⁵.

Справедливою є думка, що якщо ближчим часом не буде здійснено реальних кроків, то після парламентської виборчої кампанії будь-які списки реприватизації залишаться “паперовими тиграми”, такими ж міфічними творами пореволюційної ситуації, як, наприклад, і списки люстраційні.

Натомість, якщо маховик перерозподілу все ж буде запущено, то на часі стане питання про корпоративні війни⁵⁶. Іронія тут в тому, що наслідками можливої реприватизаційної атаки на найбільші ПЕГ (СКМ, “Інтерпайп”, УКБ) можуть скористатися не стільки “помаранчеві капіталісти”, гіпотетичні претенденти в “нові олігархи”, а ті угруповання, що займали відносно нейтральну позицію і тепер отримають шанс помітно посилити свої позиції, розширити активи — “Приват”, ІСД, “Енергостандарт”.

Показовою є сегментація “донецьких”: за нової влади група ІСД вже остаточно пориває з роллю сателіта СКМ і відправляється у цілком самостійне плавання. Один із лідерів ІСД Сергій Тарута навіть супроводжував президента Ющенка у його візиті до Німеччини у березні 2005р., де заявив, що він та його колеги “завжди підтримували Ющенка”. ІСД нині розраховує на підтримку держави, особливо у своїх амбітних планах економічної експансії за кордоном: корпорація, що вже володіє Дунайварошським металургійним комбінатом в Угорщині, нині претендує на перемогу в приватизаційних конкурсах щодо аналогічних підприємств у Польщі та Чехії.

За більш конфліктним сценарієм розгортаються відносини між групами УКБ (брати Суркіси) та “Енергостандарт” (Костянтин Григоришин). Останній, користуючись сприятливим моментом, намагається перехопити контроль над декількома обленерго, якими УКБ володіє через офшорні компанії (“Полтаваобленерго”, “Прикарпаттяобленерго”), а також заволодіти акціями футбольного клубу “Динамо” (Київ).

⁵³ Ющенко “реприватизації” не любить, але “Криворіжсталь” забере // www.unian.net

⁵⁴ Пасхавер звинувачує Тимошенко у відродженні Радянського Союзу // <http://www.unian.net/ukr/news/news-69068.html>

⁵⁵ Яхно О. Две крайности новой власти // <http://www.glavred.info/?art=132440665>

⁵⁶ Перегуда Е. Ищу компромисс // Власть денег. — 2005. — № 1 — С. 13.

Проте що стосується основних сторін можливого конфлікту (нова влада — “старий” великий бізнес), жодна із них особливо не бажає загострення ситуації, переходу до відкритого конфліктного протистояння. Тому цілком імовірним може бути подальший сценарій, за яким обидва контрагента будуть шукати і знайдуть компроміс по критичній більшості питань, що визначають систему їх відносин.

Великою проблемою для влади, особисто для нового президента, залишається нейтралізація потенційно агресивних інтересів свого бізнес-середовища. Представники бізнес-крила опозиції, а також близькі до них групи стали однією з важливих частин кадрового резерву підчас формування нових керівних органів у виконавчій вертикалі влади. Власне, ще ніколи в Україні не було такого одночасного масового походу представників бізнесу на державну службу. До 2005 р. це могли бути резонансні, але поодинокі випадки.

Основні групи, які весь період перебували разом з В. Ющенком в опозиції, отримали призначення своїх представників до виконавчої влади країни. Такі постаті, як П. Порошенко, О. Третяков, Д. Жванія, Є. Червоненко, що були уособленням великого бізнесу з оточення В. Ющенка, зайняли відповідальні державні посади. Дещо обділеною можна вважати групу нардепа М. Мартиненка.

Серед нових керівників регіонів безпосередньо із місцевими бізнес-групами пов’язані П. Жебрівський (Житомирська область; фармбізнес, зокрема ВАТ “Фармак”, близькість до секретаря РНБО П. Порошенка), В. Балоба (Закарпатська область; впливова в регіоні фірма “Барви”), Е. Зейналов (Кіровоградська область; бізнес на нафтопродуктах та в сфері АПК, ЗАТ “РУР ГРУП”, близькість до першого помічника президента О. Третякова), О. Садиков (Миколаївська область; банківський бізнес, банк ЮНЕКС), А. Аваков (Харківська область; банківський бізнес, банк “Базис”), а також швидко відставлений С. Касьянов (Дніпропетровська область; бізнес у сферах побутової хімії, виробництва алкоголю, будівництва, торгівлі, компанії “Алеф” та “Ольвія Бета”). Хоча до призначень П. Жебрівський, С. Касьянов та В. Балоба були народними депутатами, однак це за існуючої практики ніяк не означає втрату їх зв’язків із підприємницькими проектами, з яких вони стартували у велику політику. Якраз навпаки.

Відтак, четверта частина губернаторського корпусу залучена до державної влади із помітних не лише на регіональному⁵⁷ рівні бізнес-утворень, які при цьому переважно пов’язані із економічними інтересами представників оточення В. Ющенка.

Однак, крім нових лідерів регіонів, що безпосередньо асоціюються із бізнесом, варто зважати, що значна більшість прийшла із депутатського корпусу Верховної Ради. Практика патронажу над певними бізнес-структурами регіону, з яким депутат пов’язував свою діяльність, або залучення до лобювання їх інтересів досить звичайна для вітчизняного політичного процесу. Відтак, з великою мірою ймовірності можна зробити припущення про наявність досить тісних зв’язків нових губернаторів, що до призначення були “звичайними депутатами”, з місцевими регіональними та столичними бізнесами.

Чи є в мільонерів із оточення В. Ющенка шанс не лише потіснити мільярдерів Л. Кучми з їх позицій в економіці та політиці, але й замінити попередній олігархат

⁵⁷ До регіональної проблематики активно залучалися не лише обрані в одномандатних округах т.зв. “депутати-мажоритарники”, але й ті, що потрапляли в парламент за списками колективних суб’єктів виборчих кампаній. Найпоширеніша практика в цьому сенсі — головування крайовими організаціями політичних партій — наприклад, В. Цушко — СПУ в Одеській області, а Є. Жовтяк — УНП на Київщині.

новим? Відповідь на це питання буде зберігати свою актуальність щонайменше до з'ясування політико-економічних наслідків виборчої кампанії 2006 року. Багато залежить від того, наскільки ефективними будуть нові “центри тяжіння” влади і капіталу. Зокрема, помітно може вплинути на ці процеси формування середовища бізнес-груп, зорієнтованих на першочергову підтримку і співпрацю з нинішнім прем'єр-міністром Ю. Тимошенко. Глава першого уряду президенства В. Ющенко, що свого часу сама була лідером гіпервпливової корпорації, за роки перебування в досить жорсткій опозиції режиму Л. Кучми втратила фактично повністю весь бізнес-ресурс. Наразі важливо наскільки принциповим для Ю. Тимошенко особисто та очолюваних нею політичних сил буде власне групове політико-економічне самоствердження. Посада прем'єра, контроль над Кабінетом Міністрів відкриває очевидні перспективи в цьому сенсі. До того ж радикальні ідеї по реприватизації виходили саме від прем'єра, що може бути привабливим для тих акторів, які розглядають “розкуркулення” олігархів Кучми як “вікно можливостей” для власного посилення. Знань та умінь нового прем'єр-міністра цілком достатньо для того, щоб створити нову бізнес-імперію. Однак така політика повністю суперечитиме ідеям, що привели Тимошенко до влади. Більш імовірно, що амбіції прем'єр-міністра розгортатимуться радше в напрямку зміцнення політичної кар'єри, аніж відновлення бізнес-позицій.

Очевидно, що ПЕГ як форма політико-економічної самоорганізації, як впливовий політичний актор, як важливий елемент політичної системи будуть і надалі зберігатися. Проте ймовірними можуть бути зміни в конкретному складі, а також диверсифікація і соціальної бази підтримки та визначення відповідальних державних рішень, і палітри впливів на політико-економічну ситуацію, що діючи комплексно може означати суттєву модернізацію політичного режиму і політичної системи України — еволюцію в демократичному напрямі.

Вибори-2006 у контексті самовизначення українських ПЕГ

Парламентська виборча кампанія 2006 року, що має відбутися вже в період початку дії конституційних змін, внесених під час Помаранчевої революції, є серйозним шансом для вітчизняних ПЕГ спробувати зберегти політичну вагу і вплив. Крім виборів до парламенту, до якого тепер переходить суттєвий пакет владних повноважень, в той же час відбудуться вибори до органів місцевого самоуправління.

Законодавчо визначенні правила участі у виборчій кампанії, як на загальнонаціональному, так і на місцевих і регіональних рівнях, вибудовані у відповідності до пропорційної виборчої моделі. Значення партійно-політичного інструментарію стрімко зростає — він стає не просто важливою формою участі ПЕГ у регламентованих, публічних змаганнях за владу, а власне єдиною.

Олігархічні групи, сформовані за правління Л. Кучми, в основному сформували свої партійно-політичні крила. Лише про “Приват” та про ІСД в нових умовах можна говорити як про такі утворення великого бізнесу, що не започаткували своїх партійних проектів.

Включення в нову електоральну кампанію помножене на усвідомлення її значення призвело до складних внутрішньогрупових процесів практично у всіх партійно оформлених групах. Це стосується і груп, базованих на олігархічних капіталах, і груп, що зберігають орієнтацію на певні галузеві інтереси.

Участь у парламентській виборчій кампанії, ґрунтованій на принципах пропорційного представництва, що має відбутися в новій політичній ситуації, яка задана

Помаранчевою революцією, має помітно відрізнятись від усього попереднього електорального досвіду українських ПЕГ. Практично скасовуються можливості прямої персональної “ставки” на кандидатів. Такий підхід припустимий хібащо в мерських виборах — виборах голів міст та інших населених пунктів, що мають самостійний адміністративний статус.

До кінця першої “стоденки” нової влади до методів відновлення впливу, близьких до хірургічних, вдалася фактично тільки одна політична структура, що пов’язана з великим олігархічним капіталом — партія “Трудова Україна”.

У квітні 2005 р. в партії “Трудова Україна”, яка свого часу була політичною гілкою певного об’єднання молодших бізнес-утворень дніпропетровського регіону, а в останні роки вже, фактично, першочергово — корпорації “Інтерпайп”, відбулися зміни в керівному активі. Після Помаранчевої революції партія почала стрімко втрачати свої позиції в парламенті, в партійній системі. Лідер партії С. Тігіпко, якого пов’язують із донедавна динамічно прогресуючою ПЕГ, що отримала назву “групи ТАС”, у другій половині 2004 р. обіймав паралельно посади голови Національного банку країни та керівника виборчого штабу провладного кандидата В. Януковича. В післяреволюційний період С. Тігіпко відсторонився від активної політичної діяльності, а “Трудова Україна” втратила власну парламентську фракцію, частину свого активу, позиції в регіонах, де її присутність традиційно була відчутною, — Дніпропетровщині та Кіровоградщині.

В цих умовах новим керівником партії “Трудова Україна” став “запрошений варяг” — активний представник донецької регіональної групи і член Партії регіонів В. Коновалюк. Новий лідер у своєму виступі позначив претензії, очолюваної ним партії стати “справжньою” опозицією, відмінною від “реваншистських сил, які значною мірою винні у створенні численних проблем у державі”⁵⁸. Подібний контрреваншизм може означати конкуренцію за політичне виживання із політичними структурами, сформованими олігархічними ПЕГ — СДПУ(о) та Партією регіонів. Умови для блокування з цими структурами не сформувалися, оскільки до кінця не відбулося політичне самовизначення в нових умовах колишніх провладних сил.

СДПУ(о) першою із колишніх серйозних прокучмівських політичних організацій заявила про власний нонконформізм щодо нового президента та уряду. На початку квітня 2005 року на ХІХ з’їзді партією остаточно було стверджено опозиційність. Втім, заявляти про суттєву реконструкцію партійного “даху” групи акціонерів УКБ було б відвертим перебільшенням — партія зберегла і лідера, і партійну еліту, які, по суті, відповідальні за стрімку втрату позицій цієї сили як у публічній політиці (рівень електоральної підтримки за кілька місяців до початку виборчої кампанії за різними соціопитуваннями недостатній для подолання 3-відсоткового виборчого бар’єру), так і в політиці тіньовій (із кадровими змінами після перемоги В. Ющенка партія втратила важелі впливу на реалізацію життєво важливих інтересів). Крім того, бізнес-крило партії веде себе досить обережно, не виявляючи ні діями, ні публічними заявами особливої критичності до нової влади. В конфлікті навколо акцій футбольного клубу “Динамо” (Київ) та кількох обленерго, пов’язаному із спробою структур російського бізнесмена К. Григоришина відібрати контроль за власністю на ці активи, акціонери УКБ намагалися апелювати до нового глави держави, щоб він виконав традиційні для кучмівського режиму арбітражні функції. Група досить вразлива саме в питаннях легітимності контролю над значною частиною власних активів, і це може виступити

⁵⁸ Виступ В. І. Коновалюка на VIII з’їзді політичної партії „Трудова Україна”// <http://www.trud.org.ua/ukr/news/1684>

чинником, стримуючим опозиційну поведінку. Серйозно радикалізуватися ця чатина еліти СДПУ(о) може за умови масштабного наступу на її права контролю власності. Навіть дії влади, які тлумачаться новою опозицією як “політичні переслідування”, якщо вони не торкатимуться ядра групи чи їх близьких соратників, навряд чи каталізують опозиційність бізнесменів-есдеків.

Можна говорити про схожу ситуацію із Партією регіонів. Вже зараз партія не є консолідованою формою самовизначення донецького клану в нових політичних і економічних умовах. Дається взнаки розшарування серед ПЕГ регіону. Індустріальний союз Донбасу ще під час президентських перегонів наскільки можливо дистанціювався від політичної ставки земляків. У той же час свій політичний проект почав розвивати концерн “Енерго” — близький до нього діяч Г. Васильєв очолив партію “Держава”.

Публічно оголошений наприкінці квітня 2005 року союз між цією партією та ПСПУ Н. Вітренко ймовірно означає не лише близькість політичних позицій. ПСПУ має рейтингову динаміку, яка свідчить про ймовірне її потрапляння в наступний парламент, але не має достатніх ресурсів для її підтримання і розвитку. В свою чергу, “Держава” має певні фінансові і медійні ресурси, але не має практично ніяких електоральних показників.

Ще з часу входження в протиборство навколо посади президента, що закінчилося революційними подіями кінця 2004 — початку 2005 років, середовище СДПУ(о) тісно співпрацювало з політичною групою епатажних націоналістів на чолі з Дмитром Корчинським, що носить назву “Братство”.

До кола сателітів, використовуваних з інструментальними цілями, політичних гілок українського олігархату можна віднести також організацію УНА. Під час президентських виборів спостерігалось технологічне використання цієї структури, що має одіозну репутацію, для публічної дискредитації кандидата В. Ющенка. Вже після виборів, на думку правоохоронних органів, представники УНА взяли участь у провокативному нальоті на наметове містечко поблизу київської мерії⁵⁹.

Співпраця з радикально налаштованими і часто штучно утримуваними в політичному тонусі проектами, очевидно, стане важливою складовою визначення власного впливу на політичний простір з боку опонентів “помаранчевої” влади.

Однак поки прогноз, згідно з яким перший ешелон української олігархії, сформований в часи Л. Кучми, стане каркасом опозиції до влади В. Ющенка та його союзників, виглядає як відверте перебільшення. Опозиція, в наявності якої як такої дозволяли собі сумніватися і представники нової влади, і деякі експерти, знаходиться в стадії визрівання. Колишні провладні сили, які орієнтувалися як на тодішнього президента Л. Кучму, так і на його офіційного “спадкоємця” В. Януковича, знаходяться на стадії зміни самоусвідомлення і політичного позиціонування. До них готова приєднатися якась частина політикуму, що була нонконформістськи налаштована до попереднього владного режиму. Але опозиційне середовище поки є досить гетерогенним і навіть хаотичним.

Представники великого капіталу за перших сто днів нової влади не отримали імпульсів, які б стимулювали їх опозиційну активність — хоч велося багато дискусій, але так і не було здійснено конкретних остаточних кроків в питанні реприватизації. Поняття ж “політичне переслідування”, яке було залучене до політичного обігу після кількох резонансних арештів представників політичних сил, що підтримували

⁵⁹ Див.: <http://www2.pravda.com.ua/archive/2005/may/24/news/4.shtml>

на президентських виборах В. Януковича, використовується переважно публічними політичними діячами з політичних організацій, які є політичними гілками ряду провідних ПЕГ.

Затримання авторитетних у своїх середовищах, хоча й не провідних фігур — Б. Колеснікова та І. Різака — та інкримінування їм різноманітних відверто кримінальних злочинів стимулювало опозиційну риторику та відповідну активність політиків із Партії регіонів і СДПУ(о). Ці акції показали наявність у правоохоронних органів певної рішучості і налаштованості до перегляду не тільки результатів далекої від законності приватизації попередніх років, але й методів її здійснення⁶⁰.

Якщо перед великим бізнесом, залученим до провідних ПЕГ, стоїть дилема підтримки чи невідтримки опозиційності політичних гілок своїх структур, то представники менш масштабних, але досить великих бізнесів, т. зв. “малі олігархи”, почали успішно інтегруватися в нову політичну ситуацію. Виявом цієї тенденції стало кадрове перетікання на рівні депутатського корпусу, що має відповідні наслідки і для політико-партійної ситуації.

Характерно, що центрами тяжіння для цього контингенту діячів політики і бізнесу стали парламентські утворення політичних сил, що напряму не пов’язані з новим главою держави.

Першим відчула на собі початок великої політичної міграції фракція спікера Верховної Ради — НПУ. Надалі відповідне поповнення отримали і фракція СПУ, і фракція БЮТ.

“Новими іменами” в партійній фракції соціалістів стали І. Гайдош, Г. Дашутін, В. Гошовський, що є близькими до досить впливових бізнес-структур. Спостерігачі відзначають активізацію чуток, що, після того як представник партії В. Семенюк очолила ФДМУ, “ситуативне партнерство соціалістів з російським металургійним олігархом Олексієм Мордашовим обіцяє стати регулярним”⁶¹. І хоча подібна інформація не може бути подана як офіційна, активізація контактів керівництва СПУ із російськими елітами відкриває можливості для подібних тлумачень.

До фракції “прем’єрського” блоку ввійшли О. Абдулін, що раніше входив в групу “Інтергазу”, Ю. Крук, близький до портового бізнесу, О. Лукашук, що теж має наближеність до транспортного бізнесу...⁶²

Ядром партійного проекту Віктора Ющенка Національного союзу “Наша Україна”, що готується до наступної виборчої кампанії, стали представники бізнес-крила Блоку Віктора Ющенка. Враховуючи підтримку на рівні вищого державного керівництва, ця структура також може бути привабливою для співпраці із різноплановими бізнес-формаціями.

⁶⁰ Бутусов Ю. “Менты” против “Бригады” // Зеркало недели. — 2005. — 9 апреля.

⁶¹ Кузьменко Е. “Дед” Мороз и другие // Власть денег. — 2005. — 22 апреля.

⁶² http://www.rada.gov.ua:8080/pls/radac_gs09/fr_sklad?kod=5

Як спрямувати ПЕГ у річище системної модернізації?

Оскільки без подальших системних трансформацій в Україні успіх Помаранчевої революції може бути значною мірою знівельований, слід визначити основні напрями нової державної стратегії, спрямованої на усунення тих генетичних вад української політико-економічної моделі, які протягом тривалого часу гальмували розвиток України.

Перевірка раніше проведених приватизаційних конкурсів, їх можлива ревізія, реприватизація та інші способи “відновлення справедливості”, про що йшлося в минулому розділі, не є шляхом системного вирішення проблем, що породжують олігархію.

Ми вбачаємо декілька напрямів розвитку, що можуть привести до зниження негативних аспектів впливу українських ПЕГ на соціально-політичні та економічні процеси в Україні, до їх поступового еволюціонування в бік демократичних форм представництва політико-економічних інтересів.

Першим елементом такої еволюції може стати державна стратегія, спрямована на **відокремлення великого бізнесу від політики**, розмежування економічної та політичної діяльності.

Другим елементом має бути **якісне вдосконалення правил гри у сфері великої власності**, приватизації, запровадження прозорих відносин власності, становлення повноцінного фондового ринку, утвердження ефективних процедур зміни власника, випробуваних в умовах ринкової економіки і правової держави.

Третім елементом може стати **модернізаційний розвиток системи політичного представництва**, зміцнення партійної системи, утвердження більш зрілого формату парламентаризму, що спричинить відмирання архаїчних форм політико-економічної “клановості”.

Четвертою складовою процесу мала би стати **інтернаціоналізація діяльності українських ПЕГ**, втягнення їх у європейські та світові політико-економічні процеси, подолання тенденцій автаркізму і замкненості української економіки і політичного класу, що обумовить їхню адаптацію до більш сучасних “оперативних кодів”, аніж ті, що практикуються нині українськими елітами.

У даному розділі ми послідовно розглянемо усі чотири аспекти модернізації українських ПЕГ у контексті домінуючих нині політико-економічних реалій і дамо прогностичні оцінки щодо чутливості панівної еліти України до викликів сучасності, здатності їх переходу із суто пострадянського формату на траєкторію системної європеїзації, більшої інституційної зрілості.

Розмежування бізнесу та політики

Українське законодавство встановлює деякі запобіжники для зрощення бізнесових інтересів із політичним процесом. Зокрема, у Конституції України вказано, що “Вимоги щодо несумісності депутатського мандата з іншими видами діяльності встановлюються законом” (Стаття 78). Крім того, встановлюється, що “У разі невиконання вимоги щодо несумісності депутатського мандата з іншими видами діяльності повноваження народного депутата України припиняються достроково на підставі закону за рішенням суду” (Стаття 82).

Закон України “Про статус народного депутата України” забороняє народним депутатам:

Стаття 3.4.: “...займатися будь-якою, крім депутатської, оплачуваною роботою, за винятком викладацької, наукової та творчої діяльності, а також медичної практики у вільний від виконання обов’язків народного депутата час”;

Стаття 3.6.: “...входити до складу керівництва, правління чи ради підприємства, установи, організації, що має на меті одержання прибутку”.

Практика, втім, свідчить, що такі запобіжники не є в достатній мірі ефективними, щоб унеможливити чи хоча б істотно обмежити зрощення бізнесу та влади. Крім того, і це найважливіше, вони стосуються виключно законодавчої влади, обмежуючи участь у бізнесі тільки народних депутатів. В той же час найбільш негативним фактором є симбіоз великого бізнесу із виконавчою владою.

Українське законодавство не передбачає жодних дієвих заходів щодо обмеження отримання бізнесових прибутків членами уряду та іншими посадовими особами виконавчої влади, головами обласних та районних державних адміністрацій, міськими, сільським та селищними головами і представниками відповідних чиновницьких апаратів.

Один із перших скандалів, що виник у новому уряді Юлії Тимошенко, стосувався саме лобювання сімейного бізнесу. Після рішення уряду напочатку березня 2005 р. тимчасово заборонити реекспорт нафти (що, на думку урядовців, використовувався як прикриття схем маніпуляцій з ПДВ) міністр юстиції Роман Зварич відмовився завізувати дане рішення і публічно виступив з його критикою, вважаючи рішення необґрунтованим. Виявилось, що дружина міністра Світлана Зварич працює віце-президентом компанії, котра заключила контракт на реекспорт до Словаччини 3-х мільйонів тон російської нафти. За твердженням прем’єр-міністра, ця нафта входить до щорічної квоти у 24 млн т, що їх Росія постачає для завантаження українських нафтопереробних заводів. У такому випадку українська переробна промисловість могла б позбутися 1/8 обсягів нафти, призначеної для переробки, що постачається за цінами нижче світових. Міністр юстиції стверджував, що уряд перевищив свої повноваження і загрожував відставкою. З точки зору права більш коректною була позиція міністра, оскільки лише законом (а не постановою уряду) можна обмежити той чи інший вид бізнесової діяльності, однак це не знімало питання особистої зацікавленості міністра юстиції. Лише втручання президента, що запропонував компромісне рішення, зняло напругу.

Іншим показовим фактом, який свідчить про наявність у частини нових урядовців побічних доходів, є масове неволодіння ними інформацією стосовно розмірів власної заробітної плати. Складається враження, що для деяких міністрів їх офіційна платня залишається лише малозначущим “приробітком” до їх основних доходів, про походження яких громадськості невідомо.

Формальна відмова нових урядовців та губернаторів від власного бізнесу нерідко підміняється передачею цього бізнесу своїм найближчим родичам (дружинам, дітям), що де-факто не вирішує питання розділення влади і бізнесу. У той же час поява при

владі людей, що не є фінансово незалежними, як і раніше створює загрозу прямого підкупу цих людей з боку бізнес-структур, котрі звикли брати чиновників “на зарплату”, — якщо, звісно, ці люди не є кришталево чесними.

Практика використання службового становища представниками виконавчої влади для просування різного роду близьких бізнесів може бути значно обмежена шляхом здійснення реальної адміністративної реформи та дерегуляції економіки. Програма “чисті руки”, яку анонсує (хоча й не дуже впевнено) уряд, має передбачати добровільне оприлюднення урядовцями, губернаторами та іншими посадовими особами повних і реальних звітів про їхні доходи та майно, включаючи і доходи членів їх сімей.

Новостворюване Національне бюро розслідувань, котре, за задумом, покликане зосередитись суто на подоланні корупції у вищих ешелонах влади, змушене буде виконувати функцію руйнування тієї неформальної системи стимулів, заохочень і лобіювання, яка складала організаційну основу режиму Кучми. Очевидно, ця місія не буде легкою.

Важливим елементом нової політики могло б бути залучення (і заохочення) неурядових організацій до моніторингової роботи у даному напрямі. Наприклад, зусиллями НУО та незалежних медіа можна здійснювати регулярний моніторинг фактичних витрат державних службовців на власне житло, автомобілі, відпочинок. Отримані дані можуть слугувати підставою особливої суспільної уваги та проведення розслідувань у випадку, якщо фактичні витрати очевидно і демонстративно перевищують офіційний рівень доходів посадових осіб та їх близьких родичів.

Перед новою владою постає завдання формування як законодавчих запобіжників зрощенню влади і капіталу, так і виявлення відповідної політичної волі, без якої будь-які формальні гарантії залишаться на папері.

Відносини власності

Формування діючої нині системи відносин власності в Україні відбулося внаслідок специфічно проведеної приватизації. Нині в Україні понад 80% ВВП виробляється в недержавному секторі. Сформувався потужний прошарок великих приватних власників. Проте значною мірою відносини власності залишаються недостатньо прозорими. У процесі приватизації нерідко застосовувалися тіньові механізми та корупційні зв'язки, інформація про ці обставини зберігається виконавчою владою з метою утримання контролю над відносинами власності. Збереження та загроза вибіркового використання різноманітного “компромату”, пов'язаного із обставинами набуття та переділу великої власності, є фактором непевності і нестабільності політико-економічних відносин у державі.

Аксіоматичним є твердження про те, що абсолютна більшість великих капіталів в Україні була сформована з тими чи іншими порушеннями закону. Той, хто володіє інформацією про це, а також має інструменти “актуалізації компромату”, тобто його запуску в провадження правоохоронними органами у вигляді кримінального переслідування, має реальну владу в Україні. В системі, створеній Кучмою, таким “арбітром” виступав президент України.

Нині, після президентських виборів 2004, в суспільстві знову піднімається питання так званого “переділу власності”: власники, що набули свої ресурси незаконним або напівзаконним шляхом, побоюються, що нова влада, новий президент та його оточення матимуть бажання скористатись своїм правом “арбітра” і розпочати процес конфіскації власності на користь структур, близьких до нової влади. В бізнесових елітах панують тривожні очікування. За словами А. Гриценка, тодішнього президента УЦЕПД ім. Разумкова, а нині міністра оборони України, “бажання головних гравців надійно

убезпечити власні бізнесові інтереси після обрання нового Президента визначальною мірою впливає на розвиток політичних процесів в Україні”⁶³.

Паралельно тривають спроби забезпечити майнові гарантії великому бізнесу, наближеному до колишнього президента, в нових умовах післяреволюційної України. Запровадження додаткових вимог до потенційних інвесторів є традиційним способом, завдяки якому Фонд держмайна традиційно виконував процес передачі власності у заздалегідь визначені руки. “Додаткові вимоги завжди використовувалися ФДМ як засіб обмеження кола потенційних учасників конкурсу”⁶⁴. Зразком такої політики є приватизація металургійного гіганта “Криворіжсталь”, проданого у червні 2004 року консорціуму “Інвестиційно-металургійна спілка”, створеному структурами Рината Ахметова та Віктора Пінчука за ціною, що в півтора-два рази нижче заявлених пропозицій іноземних інвесторів (Див. розділ “ПЕГ: проекція після Кучми”).

Виходом з ситуації, що склалася, є надання максимальної прозорості процесам створення, примноження, переходу власності. Насамперед йдеться про запровадження змін у практику приватизаційних конкурсів — а саме усунення практики штучних обмежень допуску до тендерів.

Єдиним легітимним способом “привілейованої приватизації” за виключних умов може бути прийняття відповідного законодавчого акту, в процесі прийняття якого мають оприлюднюватися аргументи щодо необхідності чи шкідливості того чи іншого варіанту (наприклад, щодо надання пріоритетності національному інвестору). Такий підхід може застосовуватися лише у виключних випадках із проведенням публічної експертизи приватизаційного проекту.

Іншим можливим заходом називають амністію капіталів, нажитих некримінальним шляхом, але із використанням “сірих” і тінювих схем. Попри те, що рівень тінізації економіки України знизився з 43,5% у 1997 році до 35% у 2003-му (за даними колишнього президента й уряду), сьогодні він значно вищий, ніж у країнах Центральної Європи.

Свідченням усвідомлення необхідності постановки питання про амністію свідчить і відповідний законопроект, поданий президентом Кучмою до Верховної Ради 19 березня 2004 р. Глава держави пропонував Кабінетові Міністрів і Верховній Раді розглянути питання про проведення вже у 2004 р. амністії громадян у зв’язку з легалізацією тінювих капіталів. Очевидно, що така активність глави держави та його оточення була зумовлена насамперед побоюваннями щодо можливості перерозподілу власності, або й кримінального переслідування великих власників після зміни влади.

Амністія капіталів як спосіб детінізації економіки був у минулому одним із гасел нинішнього прем’єра Юлії Тимошенко. Однак, ставши керівником уряду, вона, схоже, втратила інтерес до такого способу розв’язання проблем легітимізації власності.

Поки що усі плани провести амністію капіталів в Україні не були реалізовані. З одного боку, немає надійних механізмів, які б забезпечували власникам легалізованої власності її недоторканність у випадку політичної нестабільності, з іншого боку, існують міркування, що амністія капіталів може виглядати дискримінацією законслухняних платників податків. Амністія сама по собі без посилення гарантій власності і поліпшення економічного клімату може залишитися черговою пропагандистською кампанією, що мало вплине на реальні умови господарювання та відносини між владою і бізнесом⁶⁵.

⁶³ Гриценко А. Легалізація відносин власності — передумова демократичного розвитку України // Дзеркало тижня. — 2004 — 15 травня.

⁶⁴ Приватизація по-українськи // УНІАН. — <http://www.unian.net/ukr/news/news-35041.html>.

⁶⁵ Сіденко В., Барановський О. Проблеми власності та легалізації капіталів і доходів в Україні // Дзеркало тижня. — 15 травня 2004 р.

Найголовнішою перешкодою переходу до транспарентних відносин власності за часів Кучми була неготовність влади відмовитись від системи “гачків” у вигляді інформації про незаконно створені статки, що дозволяла забезпечувати лояльність лідерів провідних ПЕГ. Невідомо, наскільки нова влада зможе відмовитись від такого відпрацьованого механізму контролю за самим ПЕГ та їх лідерами.

Створення надійної та розгалуженої системи захисту прав власності, прозорої системи зміни власників (через процедуру банкрутства) відноситься нині до пріоритетних національних інтересів України. Перспектива досягнення консенсусу у цьому питанні виглядає реалістичною внаслідок загального оздоровлення політичної атмосфери в країні. Впливові ПЕГ, принаймні ті з них, що прагматично усвідомлюють вичерпаність “хижацької” епохи українського капіталізму, можуть виступити не лише споживачами, але й активними лобістами, “провайдерами” такої зміни правил гри.

Реалізація такого сценарію приведе до зниження державного втручання в економічну діяльність, припинення або суттєвого обмеження ролі правоохоронних органів як “арбітрів” бізнесу і, відповідно, до масштабного “розкріпачення” приватної ініціативи як основи здорової економіки.

Поки що у вітчизняному бізнесі триває період невизначеності: відчуття дискомфорту від напрацьованих за часів Кучми правил гри супроводжується тривогою стосовно можливої політики нової влади (страх реприватизації, про що сказано вище). Все більша кількість економічних акторів переконуються у безперспективності моделі, у якій закон порушується масово, а застосовується вибірково. У той же час певна частина бізнесу шукає підходів до нової правлячої еліти з метою спонукати її до відновлення старих схем.

Розв’язання проблеми великої власності є однією з найбільших дилем нового президента та уряду. Універсального, політично та юридично бездоганного рішення тут немає. З одного боку, очевидно, що значна частина такої влади отримана нечесним шляхом, із застосуванням корупційних інструментів. З точки зору формальної справедливості варто б було повернути в державну власність принаймні ту частину підприємств, щодо якої є незаперечні докази приватизаційних маніпуляцій. Водночас, з іншого боку, “переділ власності” у випадку його масштабного проведення став би чинником дестабілізації національної економіки і означав би погіршення інвестиційного клімату та подальше зниження довіри інвесторів до українського ринку. Тому доречною виглядає позиція президента Ющенка, який відзначає можливість реприватизації лише як виключної міри щодо обмеженого переліку підприємств, де зафіксовані найбільш кричущі приклади порушення закону. “Я і моя команда не ставимо за мету націоналізацію чи реприватизацію будь-якого об’єкту власності. Ми ставили це питання і будемо ставити по важливих національних об’єктах власності, які були приватизовані з порушенням процедур конкурсу або закону. Там повинні бути проведені повторні конкурси. Такий список є. Він складається з 29 підприємств”, — заявив президент Ющенко на прес-конференції 13 травня 2005 року⁶⁶. Постає проблема якнайскорішого вирішення питання даного “списку” через легітимні судові (а не політичні) механізми із подальшим закриттям теми реприватизації взагалі.

Предметом внутрішньоурядової дискусії також стала пропонована прем’єр-міністром Тимошенко процедура “дооцінки”, яка мала б встановити критерії та процедури доплати за підприємства, які були приватизовані за заниженою ціною або стосовно яких не виконуються інвестиційні зобов’язання. На думку багатьох експертів така процедура, що не має аналогів у світі, може відштовхнути потенційних інвесторів

⁶⁶ Українська правда, 13 травня 2005р. <http://www.pravda.com.ua/archive/2005/may/13/news/4.shtml>

від українського ринку. Одним із найбільших критиків лінії прем'єр-міністра є директор програм Росії та Євразії Фондації Карнегі Андерс Ослунд. За його словами, “критерії, запропоновані у проекті закону про дооцінку, означають, що уряд готовий переглянути ледь не всю приватизацію розпочинаючи з 1992 року”. Те, що ми бачимо, — це повний відхід від приватизації в Україні. Жодна людина зі здоровим глуздом не інвестуватиме у приватизовані підприємства в Україні, і це триватиме не один рік”, — заявив Ослунд 17 травня 2005р..

Яким би чином не рухався процес “відновлення справедливості” на ринку великої власності в Україні, є певні підстави сподіватися, що “інстинкт самозбереження” спрямовуватиме зусилля вітчизняних ПЕГ у напрямку створення більш-менш рівних правил для всіх, а не привілейованих умов для обраних. Це зробить ПЕГ менш залежними від політики, уряду і силових структур і у подальшій перспективі сприятиме відокремленню великого бізнесу від великої політики в Україні.

Дії держави можуть бути ефективними тільки через формування принципово нової атмосфери партнерства і відкритості в трикутнику влада-бізнес-суспільство. Така атмосфера сприятиме оформленню справжньої суспільної легітимності відносин власності, яка передбачатиме повагу і дієвий захист прав законних власників.

Розвиток системи політичного представництва

Україна вичерпала ресурс пострадянської політичної системи, створення якої де-юре завершилось у 1996 році прийняттям діючої Конституції. Умовно ми називаємо цю модель “Україна-96”. Де-факто апогеєм системи став другий термін президентства Л. Кучми і він же ознаменував її наростаючу кризу. Суть системи полягає в абсолютному домінуванні інституту президентства над іншими, в тому числі представницькими органами влади, урядом, системою судочинства тощо.

Нині триває глибока криза легітимності існуючої системи, що вочевидь призведе до її переформатування в осяжному майбутньому. Ступінь здатності системи відповідати вимогам і очікуванням основних структуротворчих суб'єктів (якими в Україні є ПЕГ) вже не задовольняє останніх. Тому вони висувають проекти конституційних перетворень.

Ключове питання: якою мірою наміри ПЕГ переформувати політичну систему можуть бути корисними з точки зору інтересів поступального розвитку українського суспільства?

Практика останніх років свідчить, що конституційна система “Україна-96” у сукупності зі специфічним “оперативним кодом” владної еліти зумовлювала неухильне сповзання країни в бік авторитаризму. Інститут президентства був гіпертрофованим, що викликало тривалу стагнацію демократичних інститутів політичного представництва. У рамках суперпрезидентської моделі не було місця для сильних політичних партій, відповідального уряду та реального місцевого самоврядування. У цьому сенсі ми не поділяємо думку про те, що авторитарні тенденції в Україні 1996–2004 років були детерміновані виключно суб'єктивними якостями президента Кучми та його безпосереднього оточення.

Характерною особливістю системи є її гранична персоніфікація. Зміна особи на вершині системи означає руйнацію усталених відносин. У такій системі влада є або абсолютною, або ніякою. Бракує інституційних гарантій, що забезпечували б природний процес передачі влади внаслідок виборів. Саме тому будь-які президентські вибори сприймаються не як реалізація буденних демократичних принципів, але як

“вирішальний бій”, де вирішуються питання “життя і смерті”, тобто влади та власності. Безпрецедентна жорсткість президентської кампанії 2004 року була, зокрема, зумовлена не тільки протистоянням “Схід–Захід” чи зіткненням різних моделей розвитку України, але й перетворенням битви за владу у фактичну битву за власність (принаймні так це сприймалося носіями великої власності, що зробили ставку на В. Януковича).

Найгіршою рисою системи “Україна-96” є наявність певних інституційних прогалів, які заповнюються напівлегітимними і тіньовими чинниками. Наприклад, існуюча Конституція не передбачає такого органу влади, як Адміністрація президента, однак на практиці такий орган був одним із найбільш впливових у владній ієрархії України часів Кучми. Перетворення у січні 2005 року Адміністрації на Секретаріат президента не вирішує проблеми: повноваження цього органу, як і раніше, встановлюються указом президента (а не законом чи Конституцією), а реальні механізми впливу залежать від особистого потенціалу керівництва даного органу (державного секретаря Олександра Зінченка та його заступників).

Серед нових обставин — значне зростання впливу Секретаря РНБО України (Петро Порошенко). Указ Президента №208/2005 “Про деякі питання організації діяльності Ради національної безпеки і оборони України” встановлює розширений обсяг повноважень цієї посадової особи, що перевищує легітимно визначені функції цієї посадової особи згідно з Законом України про Раду національної безпеки та оборони України⁶⁷. У березні 2005р. група народних депутатів звернулася з поданням до Конституційного суду з оскарженням даного указу і вимогою визнати його неконституційним.

Конституція та закони України не містять достатніх застережень, які б унеможливили домінування тіньової політики над процедурами, встановленими правом. Демократично-реформаторські наміри нової влади за умов потужної внутрішньої конкуренції у владній еліті дієвим запобіжником слугувати не можуть.

Така система є контрпродуктивною та потребує змін.

В середовищі української політичної еліти у 2004 році було досягнуто базового консенсусу щодо напрямку реформування політичної системи. Таким напрямком є перехід до парламентсько-президентської моделі правління. Ступінь консенсусу визначається тим, що серед представлених у парламенті політичних сил немає жодної, яка б повністю відкидала необхідність зменшення повноважень президента і передачі прав формування уряду парламенту.

У той же час тривали гострі дебати щодо термінів, умов, методів, та деяких конкретних аспектів змісту реформи. Заперечення фракції “Наша Україна” у її бутність опозицією стосувалися насамперед термінів запровадження реформи, процедури її прийняття та її неповноти у пропонованому (проекти 4105, 4180) варіанті. Опозиційність щодо реформи частини провладних кіл (депутатів-мажоритарників) була пов’язана із закладеним у неї механізмом формування парламенту (пропорційна модель із “закритими” списками), а не з реформою як такою. Єдиною фракцією, що не підтримувала реформу взагалі у такому вигляді, була фракція БЮТ.

Нині основним застереженням щодо імплементації політичної реформи є насамперед відсутність довіри між політичними силами і побоювання, що зміни до Конституції будуть використані лише в інтересах певної частини політичного спектру.

Важливим аргументом проти виступало також застереження Ради Європи (вкотре повторене Моніторинговим комітетом ПАРЄ 22 червня 2004 р.) щодо небажаності

⁶⁷ Веб-сайт Верховної Ради України <http://zakon.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi>

проведення реформи конституції до президентських виборів та невідповідності європейським стандартам імперативного мандату та наглядових функцій прокуратури.

Незважаючи на провал голосування 8 квітня (проект 4105 зібрав тоді 294 голоси і був відхилений), конституційна реформа залишалася актуальною під час усього 2004 року і стала одним з фундаментальних елементів великого компромісу, що був досягнутий між основними політичними силами під час Помаранчевої революції.

Тоді, 8 грудня 2004 року, Верховна Рада ухвалила 402-ма голосами “великий пакет”, що передбачав зміни до Конституції за дещо видозміненим проектом 4180 (після ухвалення — Закон України №2222), а також поправки до закону про вибори президента, що мали на меті мінімізувати фальсифікації під час переголосування 26 грудня.

Уведення в дію конституційної реформи віднесено до 1 вересня 2005 року (якщо до того часу буде проголосовано у другому читанні проект 3207, що передбачає зміни до системи місцевого самоврядування), або до 1 січня 2006 року (якщо цей проект не буде ухвалено). Фактично, враховуючи перехідні положення, лише новий парламент 5-го скликання, обраний навесні 2006 року, зможе у повній мірі скористатися правом формування уряду згідно з оновленою Конституцією⁶⁸.

Не можна виключати, що деякі представники нової влади спробують вивчити можливість скасування реформи: надто вже багато процедурних порушень було зафіксовано із самого початку процесу проходження проекту через Верховну Раду. Ці порушення можуть бути використані як доказові “зачіпки” при можливому розгляді питання в Конституційному суді. За інформацією преси, існує проект подання в Конституційний суд щодо легітимності закону №2222, підписаний 61 народним депутатом. Ініціатором збору підписів була фракція БЮТ, у лідерів якої і зберігаються ці документи, чекаючи певної політичної “відмашки”⁶⁹.

Наприкінці березня 2005 року низка громадських організацій звернулася до президента України з пропозицією оскаржити реформу в Конституційному суді, вказуючи як на процедурні порушення, так і на невідповідність деяких її положень європейським стандартам. Незалежні експерти аргументують, що ухвалена нашвидкоруч реформа не може бути надійною підставою для справжньої демократизації політичної системи, пропонують відновити “статус-кво” та розпочати широке суспільне обговорення з чистого аркуша. Сам президент Ющенко заявив на прес-конференції 29 березня 2005р., що не прагнутиме ревізії конституційної реформи, більше того, доповнить її довгоочікуваними (багатократно ветованими Кучмою) законопроектами про Президента України та про Кабінет Міністрів України. Однак під час телевізійного інтерв'ю 8 травня президент не виключив, що реформа Конституції може стати предметом всенародного референдуму⁷⁰. В середовищі наближених до президента осіб найбільш відвертим прихильником перегляду закону №2222 є державний секретар Олександр Зінченко, котрий заявив 15 квітня 2005р., що, на його думку, “у президента мають бути фактори, які сьогодні є в старому варіанті Конституції”⁷¹.

⁶⁸ Парламент 4-го скликання міг би це зробити у проміжку між вступом у дію змін до Конституції та першою сесією нового парламенту тільки у випадку, якби він висловив недовіру уряду 226-ма голосами. Після ухвалення Програми уряду 4 лютого 2005 року парламент протягом року не може виносити дане питання на обговорення.

⁶⁹ Тимошенко арештувала свої скарги на політреформу в сейфі Турчинова <http://www.pravda.com.ua/archive/2005/may/17/news/11.shtml>

⁷⁰ Ющенко обіцяє референдум <http://hotline.net.ua/content/view/25994/37/>

⁷¹ Медіа-центр “Кандидат” <http://www.kandydat.com.ua/proyav.cgi?ID=300>

У контексті дискусій навколо власне реформи Конституції набуває додаткового значення ширший контекст політичних трансформацій — а саме адміністративна реформа, покликана не лише змінити формат діяльності органів влади, а й оптимізувати систему управління в цілому, створити кращі механізми прийняття та виконання державних рішень. Адміністративна реформа є інтегральною частиною політики європейської інтеграції України, оскільки покликана зробити систему державного управління України сумісною на практиці з європейською моделлю — не лише за буквою, але і де-факто. На думку П. Бурковського, “адміністративна реформа, при наявності відповідних знань і політичної волі вищого державного керівництва України, може стати головним інструментом хірургічного втручання у ті стосунки між владою і бізнесом, які склалися протягом попереднього періоду розвитку держави”⁷².

Отже, конституційна реформа (в нинішньому чи видозміненому вигляді) має стати елементом ширшої політико-адміністративної реформи, що матиме на меті демонтаж політичної системи Кучми і деструктивної корумпованої системи відносин між владою та капіталом.

Попри існуючу непевність, напрямок політичного реформування визначено. Існує загальне розуміння стосовно небажаності подальшої концентрації усієї повноти виконавчої влади в руках президента та відповідної “вертикалі”. Навряд чи політичні сили, які вже розпочали підготовку до виборів-2006 з наміром покращити свої позиції у виконавчій владі, погодяться відкласти реформу на невизначене майбутнє. Демократична влада не зацікавлена у руйнації власного іміджу як саме демократичної. Крім того, відмова від реформи негайно зруйнує широку коаліцію політичних сил, на яку нині спирається президент Ющенко. У той же час очевидно, що в коаліції переможців досі існують діаметрально протилежні погляди на ухвалений закон №2222: від абсолютної підтримки (СПУ О. Мороза) до повного неприйняття (БЮТ). По мірі актуалізації проблеми імплементації-перегляду реформи, розпад урядової коаліції може виявитись реальним, тим більше що лідер СПУ демонструє певний дискомфорт від часткової присутності його партії у владі і, не виключено, напередодні виборів-2006 волів би віддати перевагу поміркованій опозиційності.

У рамках проектів політичної реформи (у тому числі і ухваленого суперечливого компромісу 8 грудня 2004 р.) українські еліти виявили своє зростаюче прагнення будувати подальше політичне життя без всевладного “арбітра”, яким є президент у моделі “Україна-96”.

Оскільки предметом даного дослідження є діяльність політико-економічних груп, то розгляд перспектив конституційної реформи цікавить нас насамперед з огляду на її прогнозований вплив на структурування політичного поля України та вироблення нової моделі політичного представництва, у якій, без сумніву, ПЕГ шукатимуть і знайдуть своє місце.

Ми далекі від того, щоб ідеалізувати можливий демократизуючий вплив конституційної реформи, яка насправді є наслідком ситуативного консенсусу політичних сил з різними, нерідко протилежними ціннісними орієнтаціями. Далеко не всі з них розуміють демократично-ринкову модель європейського зразка як неодмінний орієнтир, до якого має прагнути Україна. Для частини політичних сил, до яких відносимо і значну частину ПЕГ, реформа має насамперед інструментальне значення, запроваджуючи більш адекватні потребам більшості механізми політичної конкуренції та доступу до влади.

⁷² Бурковський П. Адміністративна реформа: консолідація переможців заради реформ чи конкуренція за президентські повноваження // Медіа-центр “Кандидат” http://www.kandydat.com.ua/analitika/2005/231_02.htm

Більше того, запровадження практики парламентських коаліцій під формування уряду створює нові ризики для неусталеної української демократії, створюючи підстави нестабільності урядів за умов незрілості партійної системи. Наприклад, станом на кінець березня 2004 року (за рік до виборів) залишалось відкритим питання щодо основних учасників майбутніх виборів, складу майбутніх коаліцій, не кажучи вже про персональне наповнення списків. Новостворена партія “Народний союз “Наша Україна”, почесним головою якої став президент Ющенко, планує увібрати в себе всі партійні структури, що у 2001 році створили блок “Наша Україна”. Однак не всі учасники даного блоку поділяють таку позицію: Народний рух України та Українська народна партія прийняли рішення залишитися самостійними партійними структурами, але увійти в коаліцію з НСНУ. До таких планів, однак, скептично ставляться у самому НСНУ, віддаючи перевагу блокуванню з “рівними”: БЮТ (або “Батьківщиною”) та Народною партією спікера Литвина.

Відповідно, модернізаційний вплив реформи буде обмежений внаслідок обмеженості ідеологічної бази самого консенсусу, що її породив. Виникатимуть і організаційні тертя, викликані різким підвищенням ролі партій в політичній системі, що супроводжується радикальною реструктуризацією політико-партійного простору після приходу до влади команди президента Ющенка.

У той же час не можна не відзначити принаймні декілька факторів, що сприятимуть системній модернізації ролі ПЕГ в політико-економічному житті України у випадку переходу до парламентсько-президентської моделі.

1. Якщо уряд формуватиметься партіями (блоками), що перемогли на виборах або утворили парламентську коаліцію (більшість), ПЕГ будуть змушені видозмінити характер своїх відносин з українським суспільством. Якщо в моделі Кучми основним адресатом артикуляції групових інтересів ПЕГ виступав президент, що був арбітром усіх ключових політико-економічних відносин у державі, то у пореформений період значущість цього чинника знизиться. ПЕГ потребуватимуть реалізації послідовних публічних стратегій, спрямованих на легітимацію власної ролі в очах виборця. Способом утвердження такої ролі може стати знаходження ніші ПЕГ у системі загальносуспільних інтересів. Зросте мотивація до знаходження і закріплення за окремими ПЕГ не лише певних сегментів національної економіки чи адміністративного ресурсу, але й ідеологічних, ціннісних ніш з метою мобілізації суспільної підтримки.
2. Якщо вибори до парламенту відбуватимуться за пропорційною моделлю (незалежно, за “закритими” чи “відкритими” списками), це змусить еліти ПЕГ шукати стабільного привабливого образу в очах громадської думки. Образ “центристів, що обстоюють стабільність”, що за часів Кучми було ефективною схемою демонстрації лояльності особисто президенту, надалі не спрацюватиме. Не будуть, ймовірно, ефективними і “одноразові” електоральні проекти, що підміняють особисту та ідеологічну привабливість технологічною “обгорткою”. ПЕГ не зможуть надалі обмежуватися квазіпартійним будівництвом з опорою на чиновництво та великий бізнес, а шукатимуть неадміністративних способів мобілізації широких верств населення.
3. Владні амбіції змушуватимуть ПЕГ створювати ширші коаліції (не під адміністративним тиском, а через усвідомлення раціональної необхідності цього) з тим, щоб мати сильніші позиції під час створення урядових коаліцій. У той же час значно зменшиться загроза монополізації політичного “ринку” однією-двома політичними силами.

4. Буде забезпечено стабільно-конкурентний характер політичного процесу, його плюралістичність, зменшиться ймовірність рецидивів сповзання до “керованої демократії” під патронатом авторитарного лідера. Багатоманітність політико-економічних інтересів стане певною гарантією багатопартійності як організаційної основи представницької демократії на ранніх етапах її становлення.

Інтернаціоналізація діяльності ПЕГ

Український бізнес все активніше виходить на міжнародну арену, а географія його економічних пріоритетів зазнає якісної еволюції. Після розширення ЄС 1 травня 2004 р. це об'єднання лише підтвердило свою роль як основного споживача експорту українських товарів. Нині вже понад 40% українського експорту спрямовується в країни Євросоюзу, і це майже в півтора рази більше, ніж сукупний експорт у країни СНД⁷³.

Міжнародна кооперація розгортається не лише через торгівлю, але й через транснаціоналізацію бізнесу та створення міжнародних фінансово-виробничих проектів. Великий український бізнес вступає в конкуренцію з приводу ринків збуту продукції, а в останні роки також — у пошуку можливостей інвестування за кордоном. Найбільша українська інвестиція за кордоном належить Індустріальному союзу Донбасу (ІСД). У 2003 році корпорація ІСД стала переможцем конкурсу з продажу 79,48% акцій Дунайварошського металургійного комбінату групи Dunafert (Угорщина). Спроби цієї ж корпорації закріпитись на польському ринку виробництва металу через купівлю комбінату Huta Czestochowa виявилися менш успішними — спочатку з невідомих причин стратегічним інвестором було оголошено LNM Group (нині — Mittal Steel), а потім, після виникнення скандалу, результати тендеру були анульовані. Станом на травень 2005 року ІСД вже отримав право на ведення ексклюзивних переговорів щодо приватизації Huta Czestochowa, витіснивши Mittal Steel, а тим часом донецький концерн не полишає намірів щодо інших проектів економічної експансії до нових країн-членів ЄС, зокрема, Чеської республіки.

Отже, інтернаціоналізація економічних процесів як складова глобалізації уже безпосередньо зачіпає Україну. У той же час ступінь включення України у процеси глобалізації все ще залишається низьким у порівнянні з усіма нашими безпосередніми сусідами (за винятком Білорусі). Це стосується і обсягу інвестицій у перерахунку на душу населення, і експорту-імпорту капіталів, і ступеня адаптованості української економіки до міжнародних стандартів ведення бізнесу, інвестиційного клімату тощо.

Нинішні ПЕГ сформовані в умовах жорсткого протекціонізму, в системі пільг і привілеїв, що роблять українську економіку несхожою на інноваційні та конкурентні економіки Європи. Завдяки практиці непрозорих тендерів, лобістського законодавства, податковим пільгам українські ПЕГ звикли працювати в системі, де значно більше “національної специфіки”, аніж прийнятих у всьому світі правил гри.

Тож глобалізація і включення в процеси регіональної інтеграції створюють умови для раціонально вмотивованого перегляду практики політико-економічних відносин, що склалися в Україні внаслідок суперечливого “перехідного періоду”.

⁷³ Державний комітет статистики України www.ukrstat.gov.ua

Насамперед, глобалізація передбачає запровадження технологій, що підриватиме соціально-економічну монополію еліт ПЕГ: кількість акторів, що ведуть активну бізнесову діяльність зростатиме. Доступ до інформації, що перестане бути привілеєм вузького кола осіб, сприятиме створенню альтернативних бізнесових можливостей, зокрема, в сфері міжнародного співробітництва. Межа між національним та зарубіжним бізнесом буде розмиватися, що створюватиме все більш широке коло економічних акторів, зацікавлених у відкритості економіки, створенні рівних правил гри для всіх, а не преференційних умов для обраних.

Модернізація поведінки ПЕГ в Україні розпочинається з оновлення внутрішнього менеджменту компаній і корпорацій, що входять до ПЕГ. Вже зараз відбувається значне осучаснення корпоративного менеджменту. До участі в управлінні корпораціями (такими як “СКМ”, “ІСД”, “Інтерпайп”) запрошують молодих управлінців, у тому числі з західною освітою, що сприяє європеїзації їхньої управлінської культури (поки що на рівні внутрішнього менеджменту).

Компанії вдаються до оприлюднення аудиту своєї діяльності з тим, щоб засвідчити особисту готовність до міжнародної діяльності. Запроваджуючи більшу внутрішню прозорість, компанії, що входять до ПЕГ, подають певний сигнал насамперед західним партнерам з метою заохотити їх до співпраці на принципах функціональної сумісності.

Ця тенденція буде поглиблюватися в майбутньому незалежно від політичної ситуації в Україні, оскільки простір “суверенітету” національних бізнесових правил гри для учасників міжнародного бізнесу є значно вужчим, аніж політичний суверенітет правлячого класу.

Заради підвищення конкурентності на міжнародних ринках українські ПЕГ частіше будуть вдаватись до практики кооперації (аж до зрощення) з іноземними і транснаціональними компаніями та бізнесовими альянсами. Така перспектива змушуватиме переймати не лише високі стандарти внутрішнього менеджменту, але й певну культуру відносин з “зовнішнім світом”, відмінну від пострадянських зразків.

Важливим чинником інтернаціоналізації діяльності ПЕГ стане вступ України до Світової організації торгівлі. По-перше, приєднання до СОТ означатиме скасування багатьох преференцій та пільг, в рамках яких звикли існувати вітчизняні ПЕГ; по-друге, ймовірно, що приєднання до СОТ стане сигналом іноземним інвесторам, які більш активно шукатимуть шляхів на український ринок. При цьому протекціоністські важелі будуть обмежені умовами СОТ, однак ПЕГ отримають доступ для лобіювання своїх бізнес-інтересів на міжнародних ринках за допомогою механізмів СОТ.

Реформістські заходи уряду Юлії Тимошенко, запроваджені навесні 2005 року, що стосуються, зокрема, зниження митних тарифів, скасування галузевих та регіональних (вільні економічні зони) пільг, мають на меті створити принципово нове економічне середовище, позбавлене надмірного протекціонізму — явища, що протягом довгого часу живило корупцію та знижувало конкурентоспроможність української економіки.

Включення української економіки в міжнародні господарські зв'язки зумовлюватиме більш активну адаптацію основних політико-економічних акторів до сучасних правил гри, що сприятиме їхньому поступовому впровадженню і у внутрішніх відносинах. Формування відкритої економіки, придатної до повноцінного включення в сучасні світогосподарські та регіональні зв'язки, є важливим інструментом внутрішньої модернізації політико-економічної системи України.

Додаток

Глосарій українських політико-економічних груп⁷⁴

СДПУ(о) (або УКБ — від “Українського кредитного банку”) — група, що походить від так званої “Київської сімки”, до якої входили відомі з початку 90-х років бізнесмени Богдан Губський, Юрій Лях, Валентин Згурський, Віктор Медведчук, Юрій Карпенко, брати Григорій та Ігор Суркіси. Група реалізовувала свої інтереси через концерн “Славутич”, володіє футбольним клубом “Динамо” (Київ). Окреслити реальний обсяг активів даної групи складно через переважно неформальні інструменти контролю над власністю. Має партійну надбудову — СДПУ(о), яка й визначає найбільш поширену назву цієї ПЕГ. Зберігає контроль над найбільш рейтинговим телеканалом “Інтер”.

СКМ (аббревіатура від “System Capital Management”) — компанія, що управляє корпоративними активами Рината Ахметова, донецького бізнесмена, найбагатшої людини України (за даними часописів “Wprost” та “Forbes”). СКМ є найпотужнішою ланкою “донецького клану”. Контролює повний цикл металургійного виробництва на сході України: “Азовсталь”, Єнакієвський металургійний комбінат, “Данко”, Північний та Центральний ГЗК, “Донецьккокс”, “Запоріжжкокс”, Авдеевський коксохімічний комбінат, Керченський металургійний комбінат, Харцизький трубний завод. Корпорація представлена на ринку машинобудування: “Азовмаш”, Дружківський, Павлоградський, Краснолучський, Горлівський, Свердловський машинобудівні заводи, “Донецьгормаш”. Активи в харчовій промисловості включають донецький “Сармат”, Дніпропетровський пивоварний завод “Дніпро”, Київський пивзавод №1, Пивобезалкогольний комбінат “Крим”, “Полтавапиво”, Луганський пивоварний завод. Має власну банківську мережу: “Донгорбанк” та Перший український міжнародний банк (ПУМБ). Володіє футбольним клубом “Шахтар”, видавничим проектом “Сьогодні” та ТРК “Україна”.

ІСД (Індустріальний союз Донбасу) — група, очолювана донецькими бізнесменами Сергієм Тарутою та Віталієм Гайдуком. Тривалий час знаходилась у тіні СКМ, нині відіграє все більш самостійну роль. Основні активи групи — в металургії: Дніпропетровські (ім. Дзержинського та ім. Петровського) та Алчевський металургійні комбінати, Дніпровський трубний завод, Алчевський коксохімічний завод, металургійний комбінат “Dunaferr” (Угорщина). Група присутня на ринку промислового машинобудування: Слов’янський завод важкого машинобудування, Сніжнянськхіммаш, Краматорський завод важкого станкобудування, консорціум “Укріндустрія”. Володіє також низкою вугільних шахт Донбасу, готельними комплексами “Вікторія” (Донецьк) та “Ялта-Інтурист”, футбольним клубом “Металург” (Донецьк).

УкрСиббанк — група з Харківськими коренями, очолювана Олександром Ярославським. Спеціалізується на банківському бізнесі (“УкрСиббанк”, що дав неформальну назву всій групі), металургії (Українська металургійна компанія, Марганецький рудоремонтний завод), хімічній промисловості (АЗОТ, Хімволокно (Черкаси), Хімволокно (Чернігів), Росава), будівництві.

Інтерпайп — структура Віктора Пінчука, зятя колишнього президента Л. Кучми. Назва походить від одного з основних профільних бізнесів — виробництва труб

⁷⁴ Пропонований перелік не є вичерпним: описуються лише ПЕГ “вищої вагової категорії”

(основні потужності — у Нікополі та Новомосковську). До інших напрямів відносяться металургія (Дніпроспецсталь, Нікопольський завод ферросплавів) та машинобудування. Структура володіє потужними медійними ресурсами (загальнонаціональні телеканали “Новий”, “СТБ”, “ICTV”), намагається закріпитись на ринку авіаперевезень (“Аеросвіт”).

Приват — дніпропетровська структура, очолювана Ігорем Коломойським. Займається банківським бізнесом (“ПриватБанк”), нафтопереробкою та нафтотрейдингом (“Сентоза ойл”, “Укрнафта” (частково), “Нафтохімік Прикарпаття”, низка регіональних нафтових компаній), металургією (виробництво ферросплавів та коксу), меншою мірою — хімічною промисловістю та будівництвом.

Укрпромінвест-Рошен — структура, заснована Петром Порошенком, одним із близьких соратників президента Ющенка (нині секретар РНБО України). Контролює найпотужніший в Україні кондитерський концерн “Рошен”, займається виробництвом та реалізацією автомобілів (завод “Богдан” (Черкаси), “Черкаський автобус”, Луцький автомобільний завод, компанії “Кіа Моторс Україна”, “Про Авто” та ін.), володіє банком “Мрія” та контрольним пакетом “5-го каналу”.

Енергетичний стандарт — група Костянтина Григоришина, громадянина Росії. Протягом кількох років (до 2003 р.) група виступала молодшим партнером СДПУ(о), здійснюючи бізнес переважно у сфері енергетики та енергорозподілу. Контролювала Львівобленерго, Тернопільобленерго, Полтаваобленерго, Сумиобленерго, Запоріжобленерго, Черкасиобленерго, Дніпробленерго, Чернігівобленерго, Прикарпаттяобленерго. Крім того, група володіла заводами Запоріжтрансформатор та Запоріжський кабельний завод. Здійснювала контроль переважно через офшорні компанії. Після бізнес-конфлікту з братами Суркісами втратила значну частину активів, які нині намагається повернути, користуючись суттєвим послабленням СДПУ(о) після президентських виборів 2004 р.

Аграрна група — типовий приклад галузевого лобі, що нині гуртується навколо голови Верховної ради України Володимира Литвина, реалізує свій інтерес через лобювання бюджетних асигнувань, безвідсоткових кредитів, податкових пільг та інших преференцій для аграрного сектора. Найбільш відомі представники — народні депутати Катерина Ващук та Михайло Гладій — колишні лідери Аграрної партії України, яка нині трансформувалася у очолювану В. Литвином Народну партію України.

Транспортна група — потужне за часів Кучми галузеве лобі, що нині переживає період кризи і реструктуризації, зумовлених загибеллю (за офіційною версією — самогубством) у грудні 2004 року фундатора і беззаперечного лідера групи, колишнього міністра транспорту Георгія Кірпи.